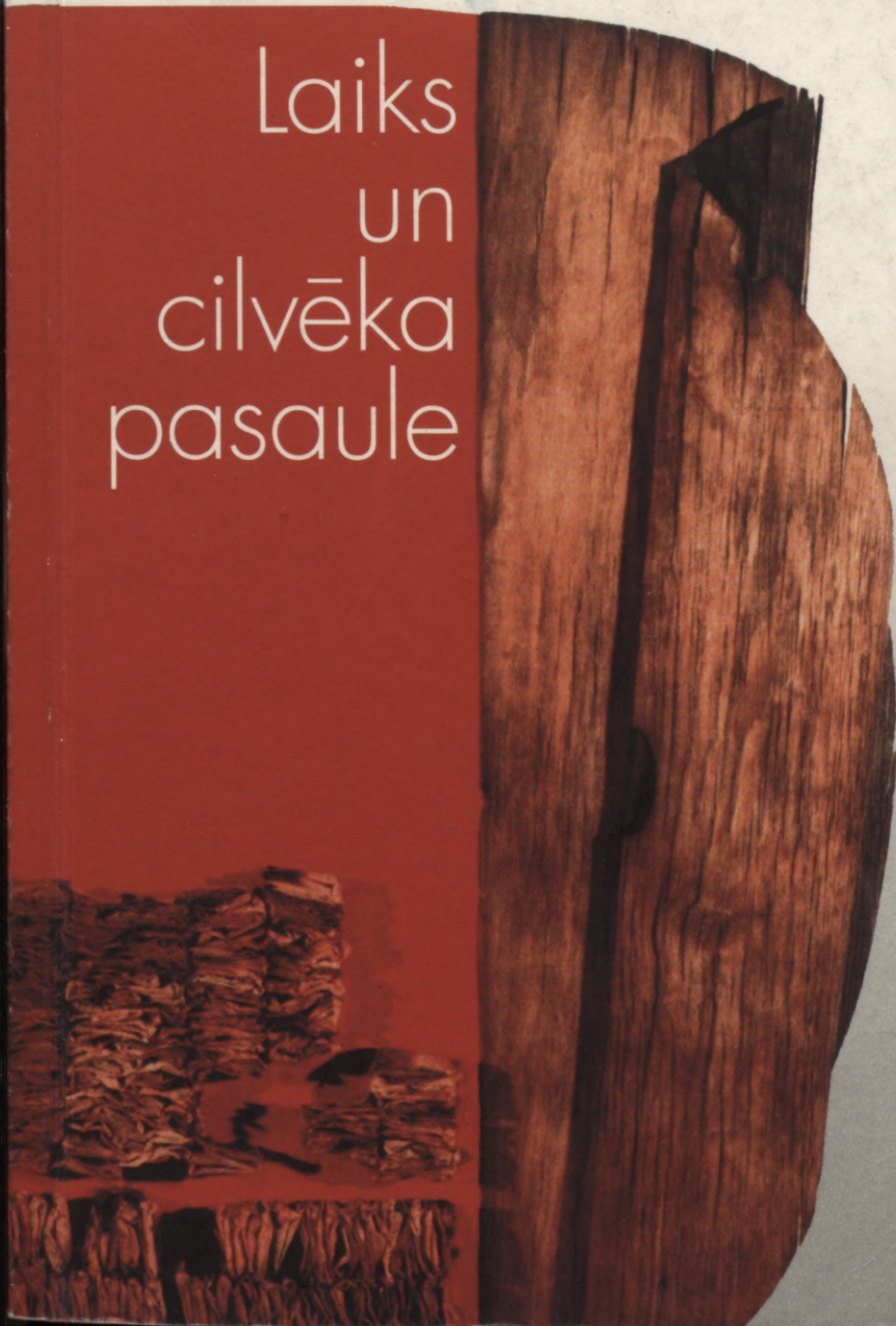
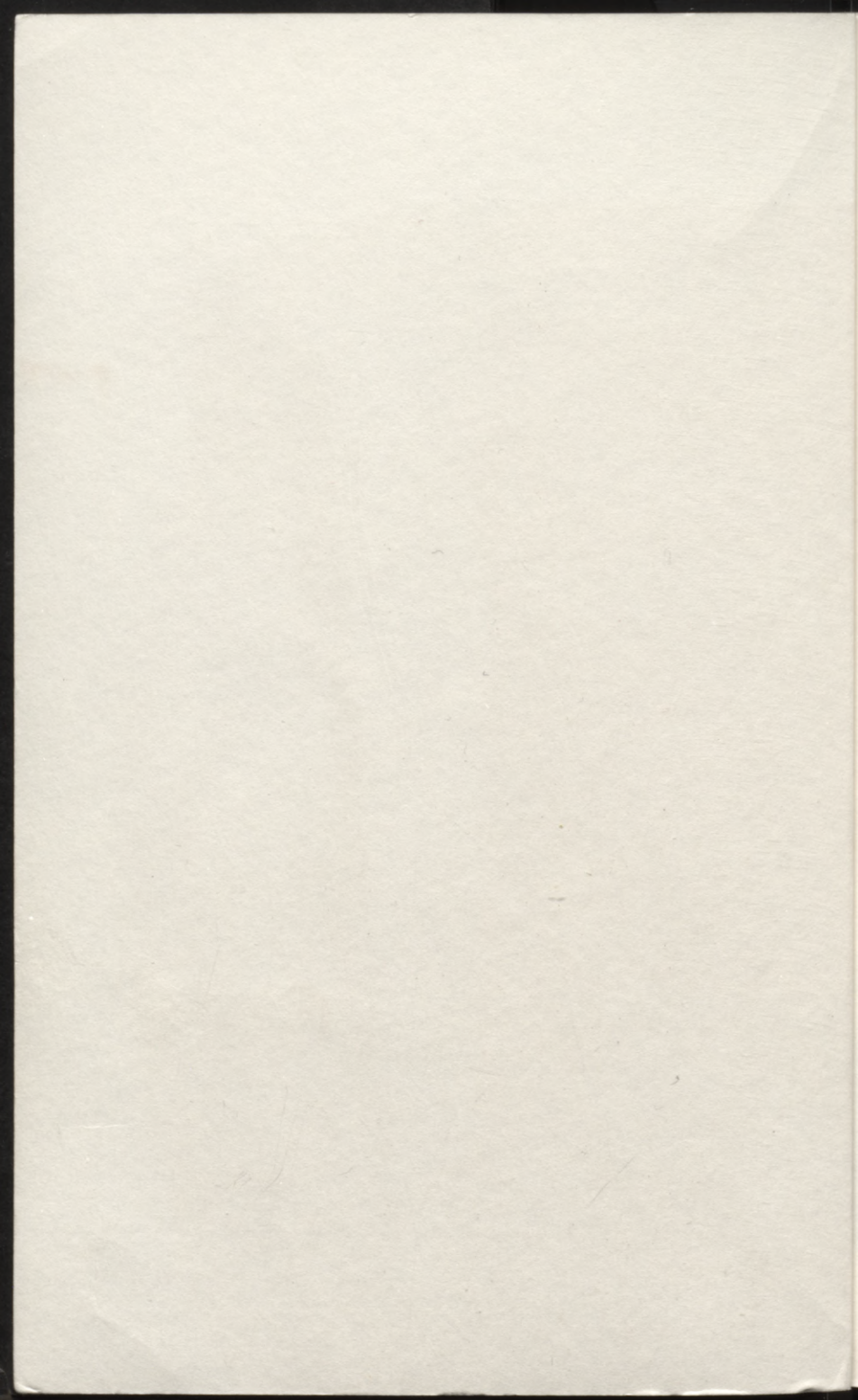

Pēteris Laķis

Laiks
un
cilvēka
pasaule

Elaborate and
or various
of the
Katharine
Elaborate and
Elaborate and
Elaborate and

Grāmata izdota
ar valsts bezpeļņas
akciju sabiedrības
"Kultūrkapitāla Fonds"
finansiālo
atbalstu

99-3
L 457

Pēteris Laķis

Laiks
un
cilvēka pasaule

un
cilvēka pasaule

MĪNEN/Ā 1999

99-3
L 457

L
1

Pēteris Laķis

Laiks
un
cilvēka pasaule

Rīga **Minerva** 1999

UDK 115
La 283

~~99~~ 10.355
0300040649

Literārā redaktore: *Līgita Bībere*
Mākslinieks: *Kristaps Rekmanis*
Maketētājs: *Kornelius Briedis*

Vāka noformējumam izmantota gleznotāja Jāņa Andra Oša asamblāža
"Apalā galda virsmas transformēšanās laikā un telpā"

- © Pēteris Laķis, 1999
- © Kristaps Rekmanis, mākslinieciskā apdare, 1999
- © "Apalā galda virsmas transformēšanās laikā un telpā",
Jānis Andris Osis – AKKA/LAA, 1999
- © Aina Kalnciema, foto, 1999
- © Normunds Brasliņš, foto, 1999
- © Izdevniecība "Minerva", Rīga, 1999

ISBN 9984 – 637 – 05 – 0

Ievads

Katrs no mums, ienākot pasaulē — tumsas un gaismas simbolu robežsituācijā, ir nolemts neatkārtotajam skatījumam un savai vienreizējai dzīves izjūtai un izpratnei. Šo nolemību var izmantot pēc patikas un iespēju nosacītības izpratnes — atkarībā no brīvības pakāpes apzināšanās un vēlmes atklāt paša esamības noteiktību, nepieciešamā klātbūtni nejausajā, tomēr nepazaudējot — kaut pastarpinātu — saikni ar savu iekļāvumu pasaulē, tās ritma vienaldzībā.

Cilvēce ir kā bezgalīgs individualitāšu lauks, bet šī daudzveidība ir pakļauta liela-
jam likumam — radīšanas tradīcijai un tradīcijai radīšanā. Individīda apzinātā un neapzinātā garīgā dzīve rit iepriekš tapušu vēsturisku kultūras formu ietvaros, to nosaka gan arhetipiskās psihe struktūras, gan civilizācijas uzkrātās pieredzes organoni un kanoni, gan arī agrāk tapušie tematiskie loki daudzveidīgajās dvēseles apcerēs.

Filozofijā gandrīz ik uz soļa mūs pavada seno grieķu iedibinātā prāta virzība. Jau Rietumu filozofiskā gara sākotnē tapis mūžīgo, ikreiz no jauna pētāmo jautājumu loks. Prāts nemitīgi tajā atgriežas — kā jaunā dimensijā antīkās tragēdijas un komēdijas saskarsmi meklējot.

Kāds atkal mēģina izmantot sev dotās refleksijas brīvības iespējas. Vispirms — lai aplicinātu pašrealizācijas nepieciešamības eksistenciālo jēgu. Turklāt vientuļais gars mēģina iekļauties paša izvēlētā intelektuālā gaisotnē. Lai nepazustu, izvēloties savu ceļu kultūras nozīmju laukā.

Metafiziskās šaubas cilvēks pārvar it bieži, nereti gan vienkāršojot savu uzdevumu. Apzināti vai neapzināti izpaužas visai liela pašāvība tradīcijai. Tiesa, nevar nekad iepriekš paredzēt — izdosies vai neizdosies tieši saskarties ar nezināmo, ar gara pretenziju vēsturiskās nosacītības robežu visā tās nežēlībā. Šo tuvošanos bezgalīgajam nevar noteikt ne racionāli, ne intuitīvi.

Filozofijā šis atkal ir liels jautājumu uzdošanas laikmets. Klasiskās akadēmiskās filozofijas krīze, kuru min daudzi, varbūt viskategoriskāk un pārliecinošāk M.Heidegers, iespējams, vienkārši ir neapmierinātība ar dažiem līdzšinējās virzības pamatiem. Filozofijai tik raksturīgais šaubu princips ne vienmēr tiek pietiekami konsekventi īstenots. Filozofiskā gara pašapzināšanās process nebūt nav beidzies. Mūsdienās varbūt tieši saskarsme ar jaunām niansēm pašreizējā refleksijas pieredzē gatavos jauna meklējumu loka tapšanu

šajā senajā kultūras slāņa aprītē. Kaut arī prāta mulsumā pavīd patiesa saskarsme ar nezināmo, līdzšinējā pieredzē neatrodamo, modernais var sevi apliecināt, vien konsekventi veidojot salīdzinājumu ar tradīciju, tās rašanās pamatiem. Paliek neatbildēts jautājums — kāda ir postmodernisma vieta šajā procesā — būt kailam tradīcijas noliegumam vai jauna loka sākumam?

Filozofiskā gara dzīvē tik nozīmīgais jautājums par prāta virzību ir iedibināts sengrieķu kultūrā. Viens ceļš koncentrējas pašrefleksijā par savas apziņas procesiem. Sokratiskā pašapziņa pasauli skata caur cilvēka gara prizmu. Tā ir savdabīga virzība no mikrokosma uz makrokosmu. Otrs ceļš veido priekšstatu par pasaules uzbūvi, apcerot esamības pamatus. Sākot ar Milētas skolu, filozofiskais prāts no makrokosma virzās uz cilvēka apziņu, mēģinot noteikt tās vietu īstenības sakarībās.

Abi šie filozofiskās refleksijas virzieni saskaras, krustojas, veidojot specifisko filozofijas priekšmeta sfēru — cilvēka pasauli, it kā īstenojot klasisko Protagora izteikumu "Cilvēks ir visu lietu mērs". Filozofijas vēsturi var skatīt kā sava priekšmeta apzināšanās vēsturi, kurā arvien pilnīgāk atklājas filozofisko zināšanu specifika. Tas ir cilvēka pasaules skatījums

caur maksimāli daudzveidīgo apziņas prizmu. Šajā refleksijā iezīmējas tā esamības sfēra, kuru aptver cilvēka gara virzība, tiecoties atklāt savas eksistenciālās nosacītības pamatus.

Tomēr abas minētās filozofiskās domas virzības daļēji saglabā savu relatīvo patstāvību, zināmu skatījuma specifiku, tradicionālu ievirzi pašapzināšanās ceļā. Šīs ievirzes atklājas fundamentālu gara noteiksmju tapšanā, pamatprincipu izveidošanā orientācijai eksistences laukā, tajā metodoloģisko priekšstatu kopumā, kurš nosaka filozofiskā prāta aktivitātes atsevišķu jautājumu skatījumā, zināšanu kopuma tapšanā.

Zināšanu nepieciešamais pamats ir sakārtotība, iekšējā saturiskā un formālā organizētība, kura balstās noteiktu principu īstenošanā. Bet kas nosaka šos principus — pasaules sakārtotība, likumsakarību saikne un tās atbilstošais atspoguļojums apziņā vai pašas apziņas arhitektonika kategoriālajā, loģiskajā, intuitīvajā līmenī, kura it kā ienes savu nosacītību priekšstatos par pasaules uzbūvi? Prāta un pasaules pretstatījuma iespējamība, nolemtība, robežas. Tomēr pat viskrasākajā pretnostatījumā realizējas saskarsme noteiktās likumsakarībās — visaptverošajā realitātē, kurā īstenojas šo divu sakārtotības struktūru mijiedarbība.

Prāta ekstensīvajā attīstībā ir iegūts milzīgs informatīvais lauks, kas neatturami tiek paplašināts, vienlaikus veidojot jaunās informācijas uzskatāmi telpiskās sakārtotības struktūras. It kā paralēli īstenojas prāta intensīvais izvērsums, iekšēji centrētā virzība — savas darbības statusa, tās nosacījumu apzināšana pašrefleksijā. Šī prāta nosacīti duālā virzība sekme arī gara darbības un tās rezultātu sakārtotības pamatu meklēšanu, izvēloties kādu fundamentālu, visaptverošu principu.

Pasaule, iespējams, ir noteiktā veidā organizēta, īstenojot Dieva vai substances *causa sui* principus vai vēl kādus citus spēkus. Mēs nekad nevarēsim pilnībā aptvert šos universālos principus, bet tikai tuvojoties to reāli vai šķietami pamatotai iesaistei garīgās aktivitātēs. Prāta gaisma ik reizi no jauna mēģina rast kādu attaisnojumu aptverošajā eksistencē, veidojot vairāk vai mazāk ticamu apliecinājumu savām iespējām īstenības nosacītībā.

Prāts jau savos apzinātajos pirmsākumos ir tiecies saskatīt noteiktu pasaules kārtību, iespējams, lielāku, nekā tā ir savā atsvešinātajā klātesamībā. Tas ir hipotētisku pieņēmumu kopums, kas tiecas atzīt kādu likumsakarību nozīmību cilvēka eksistences izvērsumam. Cilvēka patības veselums, kā arī tās atsevišķās

izpausmes eksistē sakārtotībā, kuru veido divu pretspēku mūžīgi topošā vienība — ārējās realitātes un garīgo spēku saskarsme un mijiedarbība visā attiecību sarežģītībā. Kādā rakursā var dominēt pakļaušanās ārējās pasaules ietekmei, citā — psihiskā potenciāla pieticīgā vai pārdrošā aktivitāte. Tomēr vispārējo cilvēka pasaules eksistenciālās nosacītības izpratni un izjūtu veido prāta daudzveidīgās darbības izdalītā ārējās realitātes likumsakarību un noteiksmju joma. Īstenojot savu nolemtību, prāts virzās pasaulē, atrodot eksistenciālajai nosacītībai atbilstošas saiknes, radot cilvēka esamības sakārtotību. Tas ir pamats gara pašattīstībai — iespējas veidot relatīvi noturīgas formas un struktūras eksistenciālās daudzveidības tapšanai un apguvei, patības apliecinājuma ceļā, norobežojot sev nolemto pasauli.

Gara fenomenoloģiju, kas ir aptverta ideju vēstures apskatā, vismaz Rietumu kultūras virzības racionalizācijā, visā kopumā caurstrāvo laika jautājums. Laiks ir gara attīstības telpa un horizonts, tās nepieciešamais nosacījums, izgaismojums vēl neizprastajā esamībā. Laiks ir viens no primārās, tieši dotās cilvēka pasaules sakārtotības veidiem, tas izsaka arī prāta virzības fundamentālu ievirzi — lineartāti — gan tikai nojaustā priekšstatu saiknē,

gan refleksijā skaidri apzinātās struktūrās. Cilvēks dzīvo visaptverošā temporālā sakārtotībā, universālas secības nosacītībā, no kuras gars nevar izklūt. Šo laika nosacītību var vienīgi atsvešināt kādā citā realitātē, tiecoties padarīt par dvēseles spēku refleksijas priekšmetu atšķirīgās darbības jomās — filozofijā, mākslā, zinātnē. Tiesa, arī tad gars eksistē laikā kā savā esamības ietvarā, varbūt vienīgi citā dimensijā, citā sakārtotības formā — garīgās darbības izvērsuma daudzveidības nosacītībā, kuras sākumi meklējami neapjaušamā pirmreizībā.

Tas ir nepārvarams apziņas sākotnes prezentisms — visu notikumu pakļaušana tagadnes skatījuma pašapziņai kā atskaites sistēmai, kas nosaka cilvēka pasaules sakārtotību kādā vērsumā pagātnes un nākotnes temporalitātes priekšstata ietvaros visaptverošā linearitātē. Neapzināta, dzīves dzīlēs tapusi, cēloniska nosacītība, kas pārtop pašpaļāvībā. Tā ir visaptveroša objektīva virzība, kurā tomēr saglabājas patvērums individuālajam garam izvēles tapšanai.

Šis darbs tiek rakstīts vienā no filozofiskā prāta subjektīvajām izpausmēm, mēģinot rast pamatojumu laika izpratnei tagad un šeit, šaurajā pašapziņas joslā, neaptveramajā un nezīnāmajā pasaules izplatījumā. Formas ziņā tas būs esejisks skatījums, tuvāks filozofijas un

mākslas, nevis filozofijas un zinātnes saskarsmei. No autora viedokļa modernā zinātne ir pārlietu atsvešinājusi cilvēku no laika — indivīds ir vien bezgalīgi mazs punkts (novērotājs) notikumos ar laika koordinātēm. No nekurienes uz nekurieni. Zinātniskajās teorijās laika jēdziens biežāk iegūst operacionālu nozīmi pasaules skaidrojumā, retāk kategoriālu jēgu. Mākslas garīgi intīmajā jomā tiešā laika izjūta tiek it kā pārnesta citam saprotamā formā, kļūstot arī par filozofiskās refleksijas priekšmetu. Šis skatījums atšķirībā no zinātnes filozofiskā interpretējuma vairāk atbilst darba autora meklējumiem — mēģinājumiem atklāt indivīda garīgo patību, nosakot tā vietu pasaulē, atpazīstot sevi laikā un laiku sevī.

Tomēr, pirms cenšamies skatīt prāta virzību pasaulē laika nosacītības meklējumos, ir jāaptver realitātes ietvari, vismaz jānoskaidro mūsu attieksme pret šo gara izvērsuma problēmu, lai apzinātos gan savu spēku, gan pašreizējo vēsturisko ierobežotību realitātes un ilūziju attiecību noteikšanā — varbūt lielākajā jautājumā gara pretenziju lokā.

1. Realitāte un ilūzija

Realitāte un ilūzija kā pretstati pasaules apjēgumā... Līdzšinējā cilvēces garīgajā pieredzē tas ir neapstrīdēts, iespējams, savā būtībā apriors iedalījums prāta aktivitātes telpā. Prāts tiecas sevi apliecināt realitātē kā bezgalības nenoteiktībā, vienlaikus atzīstot cītiesamību — paša prāta vai refleksijā neapzinātu spēku radītu īpašu pasauli — iluzoro eksistenci. Savā ziņā ilūzija raksturo intelektuālo aktivitāti pat vairāk nekā realitāte, jo prāta realitāte, kaut gan bieži ļoti pastarpināti, netieši tomēr ir saistīta ar kādu realitāti ārpus sevis. Prāts vismaz izmanto atsauci uz to — *cogito ergo sum* pastāv, attīstās izzināmā ārējā pasaulē. Savukārt ilūzija ir prāta patvērums, kuram pats prāts noliedz vai vismaz apšaubā jebkuru korelāciju ar citu pasauli, savā kaprīzē tiecoties aizmirst saikni ar atšķirīgām esamības sfērām. Kaut gan prāts visbiežāk atzīst ilūziju par savu neveiksmi, tādu izpausmi, kurai jābūt garīgās eksistences perifērijā, netālu no marginālisma atklāsmēm intelektuālā un arī sociālā nozīmē.

Tāpat kā vairums filozofisku jautājumu, arī šis — par realitātes un ilūzijas attiecībām — no sengrieķu prātniecības laikiem reizi pa reizei tiek uzdots, rosinot racionāli spekulatīvas vai intuitīvi caurskatāmas atbildes. Aristotelis-

kā tradīcija ar savu divnozīmju loģiku, tik raksturīgu Rietumu kultūras virzībai, atklāj to domāšanas stilu, kas pamatojas uz binaritātes attiecībām — patiesais vai aplamais, tikumīgais vai netikumīgais, reālais vai iluzorais.

Šādā pretnostatījumā, kas nepieņem pārējas nenoteiktību, būtiskākais ir jautājums par robežas noteikšanu starp realitāti un ilūziju. Tā tiek meklēta dažādās zināšanu sfērās — filozofijā, loģikā, psiholoģijā, protams, katrā no tām atšķirīgos aspektos. Vienmēr gan vismaz slēptā veidā pamatojoties realitātes izpratnes noteiksmēs, ilūziju bieži vien skatot negatīvā instancē kā eksistējošo raksturojumu noliegumu. Tomēr līdz šim neatbildēts ir jautājums par šīs robežas principiālo esamību. Iespējams, ka šī šķirtne zūd, kad mēs tiecamies to noskaidrot, pārvēršot intuitīvās nojauktas un metodoloģiskās šaubas tajā parādībā, ko sauc par uzticību zināšanām un racionalitātei. Pirmais solis kritiskajā analīzē ir mēģinājums pārskatīt to pamatu, kurš ir tik tuvu veselā saprāta attaisnojumam.

Filozofija ir dzimusi kā neapmierinātība ar ikdienas apziņas iespējām. Varbūt tas bija viens no pirmajiem nesaistītā gara, J.V.Gētes Prometeja, atbrīvotības izvērsuma sastaptajiem krustpunktiem, kura pārvarēšana sevi attaisnoja vēlākajā vēstures attīstībā — meklēt

domāšanas paradoksālo ceļu attiecībā pret prāta ieradumu. Jau Zenona aporijas atklāj šī krustpunkta nozīmību. Aristotelis ir norādījis: *"Ir četri Zenona spriedumi par kustību, kuri rada lielas grūtības tiem, kas vēlas tos atrisināt."* Tomēr aporija par Ahilu, tāpat kā pārējās trīs, atklāj ne tikai dažādu kustības un laika realitātes dimensiju (materiālo objektu kustība, jutekliskais uztvērumš, izziņas jēdzieniskais līmenis) attiecību problēmas nepārtrauktības un pārtrauktības iekšējās nosacītības jau tājumu loku, bet norāda arī filozofiskā pasaules skatījuma neizprotamo teorētiskumu, kas tuvojas paradoksalitātei veselā saprāta vērtējumā. Ikdienas apziņai Zenona aporiju saturs neveido risinājuma cienīgu problēmu. Tomēr tā nav tiša, filozofiskās domāšanas mākslīgi radīta paradoksalitāte, pašmērķīgi veidotas grūtības, bet gan prāta kaislība, kas pārtop klušanās ironijā par šķietamo skaidrību.

Filozofija ir process, kurā atklājas prāta izmisums, tā izbrīna virzība, kas tiecas meklēt savas esamības pamatu. Šajā procesā ir ne tikai eksistenciālā attaisnojuma atzīšana vai metodoloģiskas šaubas, tas ir arī iluzorās pasaules robežu skatījums. Aizejot no šķietami visaptverošā haosa likumsakarībām vai arī tieši otrādi — no pārspīlētas pielūgsmes pret atvešinātu sakārtotību, veidojot priekšstatu par

laiku un telpu kā orientācijas līdzekļiem ne tikai prātam dotajā ārējā pasaulē, bet arī dvēseles virzībā, gars ir mūžīgās radības mokās iezīmējis savu esamības lauku. Tomēr filozofiskais prāts nekad nav noslēdzies sevī, tam vienmēr ir bijis nepieciešams saskatīt attiecības ar citu, ārēju realitāti savā pašapzināšanās procesā. Gara izvērsums ir neizsmejams kvalitatīvā daudzveidībā, kvantitatīvo nianšu atšķirībās un iekšējo strāvojumu mijiedarbības aptvērumā.

Filozofiskais prāts tiecas meklēt mītnei kā realitātes izpausmi, jo mītne ļauj identificēt sevi pretstatā cītiesamībai, svešajam — vienaldzīgajam vai naidīgajam, reti kad draudzīgajam. Mītne ir cilvēka neuzdots jautājums, un laika mērs ir viņa bagātība. Subjektīvais filozofiskais gars atzīst, ka mana garīgā mītne ir mans nepārsūdzamais eksistences laiks, mana mirušā tēva, mirušā vectēva laiks, arī kapu kultūrā aptveramais pieredzes laiks. Tas projektā ir manu bērnu, manu mazbērnu laiks. Laiks kā iras telpa. Tā ir mana sakārtotība gara vientulībā. Ārpus trešās paaudzes noslēdzas tiešā pieredze, nepārtrauktais eksistences laiks kā individuālais centrs. Mītne kļūst par G.V.F.Hēgeļa cita citu, mūžīgi loģisko un vēsturiski pazūdošo. Arī lielā vācu dialektiķa filozofija var būt mītne garam, ja vien tam ir

izdevies pazaudēt laika koordināti, šo mainīguma nemainīgo atgādinājumu — gara fenomenoloģijas mīklu. Bet varbūt filozofiski orientētam garam nevajag pārvarēt eksistenciālo tiešamību, baidoties pazust ikdienas apziņas laika horizontā? Garīgās dzīves dažādības vienotība ir lielāka, nekā mēs parasti domājam.

Filozofiskais prāts īsteni vai šķietami noteiktajā virzībā bieži atskatās uz ikdienas apziņas argumentiem. Varbūt to nomāc "vai nu vai" princips, kas neatzīst nenoteiktību un pārējas netveramību. Iespējams, filozofiskās refleksijas teorētiskajām prasībām ne vienmēr atbilst cilvēka eksistenciālie jautājumi to kategoriskajā nosacītībā. Varbūt nepatīkams, tomēr grūti pārvarams ir zināmā mērā vienkāršotais, izbrīnam slēgtais veselā saprāta skats uz M.Bulgakova Margaritas lidojumu māju otrā stāva augstumā, liekas, Maskavā trīsdesmitajos vai deviņdesmitajos gados.

Filozofiskais gars līdz šim vēl nav pārvarējis veselajā saprātā sakņoto ilūziju, iespējams, lielāko ilūziju, kādu vien ir radījis cilvēces teorētizējošais prāts — naivā reālisma ideju par nepieciešamo ticību tam, ka apziņā tieši dotā pamats ir eksistenciāls absolūts, neapšaubāma esamība. Šis gars alkst atrast skaidrību, bet tā bieži ir neargumentēta, vienkāršota skaidrība, kāds attāls patiesības analogs, kas neņem

vērā cilvēka pasaules daudzveidību, paša prāta relatīvo neatkarību. Tas ir naivais reālisms, materiālisms, kas tiecas veidot teorētisku konstrukciju, pamatojoties uz intuitīva tiešuma caurstrāvota atzinuma bāzes.

Joprojām turpinās teorētiskā prāta radības mokas, nespējot atrauties no ikdienas apziņas nepastarpinātībā veidotās realitātes. Vismaz līdzšinējā garīgajā praksē dominējošais pretnostatījums — realitāte vai ilūzija — pamatojas veselā saprāta priekšstatā par neatvairāmo realitāti un prāta mēģinājumiem tai tuvotes, pārvarot ilūzijas kā prāta maldus... Ietverot iru starp dzimšanu un noslēgumu. Tomēr šīs robežas nedeterminē garu tā trauslajā, bet bezgalīgajā virzībā. Vēl vairāk — robežsituācijā gars veido ilūziju par miesas mītni pēc nāves. Tas ir priekšstats par kapiem kā norobežotu telpu, kurā savienojas laiks un bezlaicīgums, un cilvēka iecere par mūžības dimensiju īstenojas savā nepielūdzamajā realitātē. Prāts nenovēršami atgriežas empīriskajā tiešamībā.

Realitāte mūs it kā neierobežo, un tomēr nozīmīgākais gara dzīvē norisinās īstenības robežsituācijās. Šie notikumi izpaužas kā mēģinājums izskaidrot, kur tieši realitāte pāriet ilūzijā un vai tas vispār notiek. Notikums ir fakts, kuram mēs nezinām vēsturi, bet mēģinām to rekonstruēt, bieži vien neaptverot, ar ko at-

šķiras realitātes konstrukcijas no ilūzijas konstrukcijām.

Varbūt kāda atbildes skice ir meklējama "Meistarā un Margaritā", šajā izmocītā prāta ieskatā iluzorajā realitātē un realitātes ilūzijā. M.Bulgakova meklējumu refleksijā skan vārdi: *"Bet vienu gan izmeklēšana nekādi nevarēja saprast — kas bandai varētu būt par vajadzību, nolaupot no psihiatriskās klīnikas psihiski slīmu cilvēku, kurš pats sevi dēvēja par meistaru. To izdibināt neizdevās, tāpat kā neizdevās noskaidrot nolaupītā uzvārdu. Tā viņš pazuda uz visiem laikiem ar nedzīvu palamu: "Nūmur simt astoņpadsmitais no pirmā korpusa".*

*Tā tad gandrīz viss noskaidrojās, un izmeklēšana beidzās, kā vispār viss beidzas."*² Realitātes ilūzija ir ilūzijas realitāte.

Filozofiskā prāta virzība it kā iemiesojas Romas prokuratorā Poncijā Pilātā, kuram grūti pateikt, kādēļ aizlidojusī doma ir atstājusi neizskaidrojamu sāpīgu smeldzi, *"jo nevarēja taču to izskaidrot kā zibens uzplaiksnījusī un pagaisusī cita — isiņa doma: "Nemirstība... ir atnākusi nemirstība..."*³ Filozofija, tiecoties aptvert izgaismoto pamatojumu, tajā ietver savas izpratnes ilūziju. Prāta ceļš ir pusēnā, un tā izgaismotā vai tumsā esošā daļa var būt ilūzija. Ilūzija kā nepamatotas tiešamības realitāte vai tās noliegums. Gara telpas noteiktība.

Cilvēks eksistē kā lietu, tā simbolu pasaulē, to nosacītā iedalījumā. Protams, šīs realitātes ir savijušās, daļēji pārklājušās. Tie ir arī divi apziņas slāņi, kuri izpaužas ikdienas saskarsmē un teorētiskajā refleksijā — gan ārējās, objektīvās, tieši dotās pasaules uztvērumos, gan kultūras procesā īstenotās simbolu pasaules apjēgumā. M.Bulgakova un V.Folknera, A.Kamī un H.Heses pasaule ietver kā lietu nepārsūdzamo, stindzinošo tiešamību, tā arī simbolu mierinājumu garīgās atbildības neizbēgamībā. Tomēr šīm realitātēm ir arī sava relatīvā patstāvība, lietas nozīme ir atšķirīga no simbola nozīmes ikdienas apziņā, garīgās dzīves attieksmēs, jēgpilnā orientācijā. Katrai no tām ir arī sava laika dimensija, kas ietver kā pagātnes darbībā iemiesoto, “pārakmeņoto” laika izpausmi, tā dažkārt dokumentālo vai iluzoro aktuālā uztvēruma temporalitāti. Var palikt Ķelnes dzelzceļa stacijas lietu tiešamībā, bet var arī pacelt skatu uz katedrāli. Un vienā garīgās nosacītības fragmentā atrasties divās laika dimensijās, gara personiskos saskarsmes brīžos ar pasauli. Varbūt tieši to krustpunkts arī rada ilūzijas klātbūtnes izjūtu. Cilvēks atsvešina sevi lietu pasaulē, kura zaudē simbolu daudzveidību. Arī pati lietu pasaule tiek vienkāršota, ietverta noteiktās shēmās. Tā ir stereotipiska lietu simbolu īstenība, kurā dzī-

vo mūsdienu cilvēks, neatrodot simbolu daudznozīmīgo dziļumu. Tāds ir viens vērtējums, kaut iespējams ir cits — modernā indīvīda kritiskā prāta virzība mazāk rosina pakļauties simbolu nepielūdzamajai varai, biežāk saskatot to ierobežojošo nozīmi cilvēka patības izvērsumā. Šāds skatījums atzīst, ka simboli plašāk iekļaujas ikdienas saskarsmē, pietuvinot šo realitāti lietu kārtībai, zināmā mērā arī bagātinot to, tomēr veidojot jēgpilnas sakārtotības ietvaros.

Ne jau tikai empīriskā tiešamība, bet arī karteziāniskā acīmredzamība realitātes izpratnē tiecas izslēgt iluzorās pasaules eksistenci. Tā ir prāta caurskatāmība, kas nepieļauj tā eksistenciālo nenoteiktību, bet varbūt pārdrošu daudzveidību.

Prāta metafiziskā virzība neglābjami iekļaujas sociālās realitātes nosacītībā. Pat metafiziskas "zilonkaula tornī" ieslēgto garu ietekmē sabiedriskās dzīves likumsakarības un faktu kopums. Tā ir gara klātesamība socialitātē kā savā īstenībā. Tomēr jautājuma vērts ir pats sociālās realitātes statuss. Vai tas, ko mēs uztveram vien kā tieši doto, no mums atšķirīgu objektīvu sabiedrisku esamību, pret kuru gan var būt dažāda attieksme, bet kurai mēs nemeklējam attaisnojumu teorētiskajā prātā, nepāšaubāmi ir realitāte? Filozofija nevar apmie-

rināties ar eksistējošās pasaules pieņēmumu kā neapgāžamu izejas punktu daudzveidīgās apcerēs, jo cilvēka sociālā realitāte ir jautājums, uz kuru jātiecas atbildēt tās attaisnojuma gara apliecinājuma nepieciešamībā.

Iespējams, ka modernais gadsimts ir saasinājis sociālās realitātes pašapzināšanos, radot visai atšķirīgu tās statusa izpratni. Nepārprotama saprātīguma attaisnojuma, racionalitātes, nemitīgā, kaut pretrunīgā progresa apšaubīšana paver iespējas centieniem pārvarēt prāta neskaidrību jauna pamata meklējumos. Tiesa, pagaidām visbiežāk apjukums realitātes apjēgumā izpaužas vēlmē pārkāpt sapratnes empīriski vai intuitīvi noteiktās robežas. K.G.Junga sniegtais Dž.Džoisa "Ulisa" skatījums norāda uz sociālo šizofrēniju, kas caurstrāvo mūsdienu sabiedrību. Realitāte ir vien dažādu apziņu atainojums, to savstarpējās attiecības. Varenā patosa pilnā "Odiseja" izplūst kāda nepamanīta indivīda neapzinātajā cilvēka likteņa universalitātē. Šizofrēnijai ir raksturīga tendence attālināt cilvēku no tiešās, sabiedrisko vērtību un norunu cauraustās realitātes. Kā norāda izcilais šveiciešu psihologs, modernajam māksliniekam šādas tendences pamatā ir nevis individuālā slimība, bet laikmeta gaisotne, kurai nav viegli atrast pamatojumu cilvēka eksistenciālās jēgas meklējumos.

Sociālās saiknes, it īpaši ņemot vērā varas hipertrofiju tajās kā būtiskākajā sabiedrības sakārtotības veidā, rosina jautājumu par realitātes un iluzoritātes attiecībām cilvēka darbības iekšējā vērtējuma ziņā. Vai vara savā tiešajā realitātes izpausmē nav iluzora, nespējīga attaisnot civilizācijas un kultūras attīstības virzību? Vai tieši varas kroplības dēļ mums nav jāatzīst, ka pagaidām īstenojas vien civilizācijas priekšvēsture, bet patiesā vēsture vēl ir tikai gaidāma? Ja vien būs iespējama tās tapšana. Ja mēs sapratīsim, ka ir iespējamās citas sociālās attiecības, kurās nevis kultūra ir valsts funkcija, bet valsts ir kultūras funkcija.

Ir atsevišķi prāta izmisumā vai pašpārliecinātībā tapuši mēģinājumi pārvarēt konkrēti vēsturiskās varas negācijas sociālo utopiju formā — no Platona līdz K.Marksam un Ļeņinam. Tomēr utopijas ir spējušas vien saasināt pretrunas civilizācijas pieredzē starp varas represiju neizbēgamību un indivīda brīvību. Cilvēku nevar piespiest būt laimīgam pat tad, ja tas notiek nemirstīgas ieceres — sociālās vienlīdzības vārdā. Pietāte pret varas neierobežotību zūd. Lielā ilūzija ir izrādījusies pārāk tieša savā realitātes izpausmē ikdienas apziņas aptvērumā. Ir zudusi robeža starp ilūziju un realitāti, kura gan īstenībā nemaz nav eksistējusi cilvēka esamības laika horizontā, tā ir bijusi šķietamība pašapliecinājuma ceļā.

Realitātes un ilūzijas attiecības gara sfērā acīmredzot būs mūžīgais jautājums, kura risinājuma nianse mainīsies gadsimtu gaitā. Tomēr prāts pieņem kādu gaistošā, bet pašpārlicināti stingrā pieredzē balstītu robežu, kuras ietvaros īstenojas cilvēces tapšana nolemtā un izvēlētā laika dimensijā. Ilūzija paliek aiz iekavām realitātes loģikas priekšā. Izvēle sokratiskā atzinumā, universālu likumsakarību apzināšanās pārlicībā ir notikusi. Realitātes laikā un laika realitātē. Cilvēks izvēlas šo realitāti, jo tā ir pašsaprotama un nenovēršama telpā un laikā. *"Telpa un laiks ir struktūra, kas aptver visu realitāti, bez telpas un laika nosacījumiem nevar iedomāties nevienu reālu lietu. Pēc Hērakleita domām, pasaulē nekas nevar pārkāpt savus mērus, savus telpas un laika ierobežojumus."*⁴ Nevar pārkāpt paša nosacīto nepārkāpjamo.

Tomēr filozofiskās šaubas nezūd, jo pasaule cieņā nenoliec galvu mūsu izvēles priekšā. Varbūt tādēļ, ka izvēles vērtība ir pārāk liela — cilvēka esamība un laiks starp realitāti un ilūziju. Un apziņa turpina pulsēt realitātes ietvaros, nezaudējot ilūzijas, tiecoties eksistenciālajās likumsakarībās atklāt pamatojumu ierobežotības bezgalībai un laika nosacītībai.

2. Cilvēka esamības laika mērs

Gars nenovēršami meklē savu sākotni, tiecoties atgriezties izejas punktā. Tā ir gara iekšēja nepārvarama nolemtība, kas atklājas dažādās aktivitātes formās, no konceptuālas refleksijas līdz psiholoģiskai kaislībai. Vēsturiskā pamata apjēgums ir kā neizbēgami atklājams gara dzīves posms, kas jāatrod, lai veidotu zināšanu kopuma relatīvo veselumu, arī to kontekstu, kurā prāts var turpināt savu virzību.

Cilvēka eksistences sākums ir neapjaustā esamība, "absolūtā ontoloģiskā tumsa". Tas ir īpašajā teorētiskajā pasaulē tapušās filozofiskās refleksijas pieņemamais kategoriālais izejas punkts. Tumsa, kurā dzimst neapturama racionalitāte. Par empīriski vēsturisko sākotni apziņas virzībai mēs nevaram un acīmredzot arī nevarēsim spriest garīgās dzīves faktoloģiskās arhitektonikas nosacītības dēļ, vismaz esošās prāta tradīcijas ietvaros. Garīgais izgaismojums ieplūst teksta materialitātē, veidojot katram laikmetam sarežģīti strukturētas zīmes un nozīmes attiecības. Šajās attiecībās tapušās bezgalīgi daudzveidīgās nianse neatgriezeniski zūd mainīgajā pasaulē. Paliek tumsā neapjausts indivīda garīgais process savā neatkārtojamībā. Ikvienam nākošajam gadsimtam par galveno kļūst interpretācijas problē-

ma. Tiek izprasts, izjuts kāds racionāli izteikts fragments vai sakarība, tiecoties pārvarēt distanci ar moderno skatījumu. Vēsturiskais mīts nemanāmi iekļaujas modernā cilvēka domāšanā, pat īsti nepretendējot uz patstāvīgas ek-sistences statusu zināšanu apritē. Tā īpašs priekšstatījums kā gara pagātnē iziets loks parasti tiek uztverts pārlietu atsvešināti. Garīgais process ir centrēts tagadnē, bet tas īstenojas neapturamā, viendabīgā plūsmā, kurā pakāpeniski gaist pieredze, saglabājoties atsevišķiem izvēlētiem tēliem kā arhetipisku struktūru attaisnojumam. Vismaz līdz šim civilizācijas garīgajai virzībai nav izdevies droši pār-kāpt iepriekšējās robežas, nokļūstot apziņas cita laikmeta dimensijas izjūtās un aptvērūmā. Pieņemumi par cilvēces gara vēsturi, it īpaši par tās sākotni, parasti iegūst spekulatīvu raksturu, praktiski pārtopot visai patvaļīgi pamatotās teorētiskās konstrukcijās. Ideju vēsture kā intelektuālās elites darbības rezultātu kopums ir vien atsevišķs aspekts šajā skatījūmā. Adevātākas interpretācijas meklējumi kā prāta ievirze, piekļaujoties citām zināšanu struktūrām, kļūst pašpietiekami, līdz ar to netiecoties atteikties no iepriekš izvēlētiem racionalitātes normām: organona, kanona, meto-dēm, tradīcijās dibinātiem aizspriedumiem. No lineārās virzības neatvairāmās nosacītības.

H.Heses dvēseles enciklopēdijas iedaļā "Ceļojums uz austrumzemi" prāts neiekļāvās paša veidotajās robežās, kuras nosaka kultūras vienotā laika ietvari. Dažādība ir pārāk liela izvēles telplaikā, lai prāta emocionalitāte nenonāktu kritiskā situācijā. Un tomēr gars nespēj pārvarēt savas esamības vienotības principu. Daudzveidība it kā pakļaujas kopībai, refleksijas sakārtotībai, tik raksturīgai filozofiskajām sistēmām.

Filozofijas fundamentālās sistēmas tiecas veidot priekšstatu par cilvēka pasaules apguvi gara attīstības procesā. G.V.F.Hēgelis radīja viskonsekventāko lielās loģikas racionālo sistēmu, aplūkojot civilizācijas un kultūras ceļu kā kategoriāli definētu izziņu, kā absolūtā gara pašrefleksiju — no galēji konceptualizētas ontoloģiskās tumsas līdz zināšanu kulta augstākajai robežai. Var, protams, šajā apziņas izgaismošanas ceļā izdalīt praktiskā prāta aspektu kā A.Šopenhauers vai F.Niče. Var garīgo procesu attīstību pieņemt kā atkarīgu no sabiedrības materiālo interešu likumsakarībām kā K.Markss. Bet gala iznākums metafiziskā nozīmē ir līdzīgs vismaz vienā ziņā — tas ir racionalizēts cilvēka esamības stāvokļa apraksts, skaidrojums, kas akcentē dažādus kategoriāli definētus humānās pasaules aspektus. Saprāts tiecas aptvert visu cilvēka pasau-

les esamību, cauraust to, sekojot gara pašattīstības tradīcijai vēsturiskā un loģiskā vienotībā.

Nav tieša alternatīva ārpusracionāla apjēguma un izklāsta veida, jo jebkura cilvēka gara dzīves joma, lai kļūtu par filozofiskās refleksijas, šīs kultūras humanitāri teorētiskās pašapzināšanās priekšmetu, tiek ietverta kādā kategoriālā un loģiskā struktūrā. Iracionālismam atliek vien *a priori* atzīt, ka ne visu realitāti var apgūt lielā loģika, vienmēr saglabāsies prātam necaurskatāmas esamības jomas, turklāt tas attiecas arī uz gara aktivitātes realitāti. Var atteikties no jēdzieniskās stingrības, bet nevar pārvarēt racionalitātes determinētās gara aktivitātes lauka robežas — nojausmas, apjēguma, skaidrojuma struktūrās. Racionalitāte ir kā Hamletam pretī stāvoša pasaule, ar kuru nevar cīnīties, jo jebkurš pieskāriens visaptverošajā esamībā jau rada racionālā tēlu kā ne-caurejamas cītesamības vienaldzību. Kā mēs varam zināt to, ka mēs neaptveram tradīcijas izveidotā nepārvaramā ietvarā — formā, kura nosaka saturu? Jo tā ir saturiska forma, kurā eksistē mūsu garīgā dzīve. Tā ir valodas tiešamība kā nepārvarams izteiksmes lauks, kas nosaka prāta pretenziju horizontu.

Zināšanas pastarpina — loģiskā vai vēsturiskā skatījumā — cilvēka eksistences pamatu un viņa klātesamības izpratni un izjūtu iepriekš

strukturētā pasaulē. Atgriezties pie vāji vai pavisam neapjaustās esamības, lai veidotu grandiozu hēgeliskās sistēmas analogu, kaut citā rakursā, vismaz pašreizējā gara attīstības stāvoklī, iespējams, vairs nav produktīvi, jo neslēptā, skaidri priekšstatītā racionālisma teorijas jau ir aptvērušas prāta izskaidrošanas vēlmi atbilstošā, pietiekami plašā cilvēka eksistences nosacījumu jomā. Šīs paradigmas ietvaros zināšanu pastarpinājums ir radīts, un no tā nevar izvairīties domāšanas kategoriālajā nosacītībā. Arī ceļā uz ticības patiesību.

Divdesmitā gadsimta kulturoloģiskajos un psiholoģiskajos pētījumos, tiesa, ir atrodamī civilizācijas vēstures analīzes mēģinājumi, kuri tiecas meklēt prāta sākotnējo nevainību, — tie ir Z.Freida, K.G.Junga, K.Levi-Strosa, G.Bašlāra un vēl dažu citu autoru senvēsturei veltīti darbi. Jauna ieskata meklējumi psihiskās realitātes pirmatnējā nosacītībā. Bet tā jau ir pirmsvēsture, aplūkota no kāda brīvi izvēlēta sabiedrības un indivīda attīstības atskaites punkta. Tā ir individualitātes spontānās aktivitātes ceļā radīta cilvēka pasaules struktūrēšana, modernās "pirmsākumu" interpretācijas paplašināšana, vairāk izmantojot simbolu pasaules traktējuma iespējas pretstatā konsekventi reālistiskajai lietu pasaules izpratnei šīs senās sabiedrības apskatā. Intelektuālo tradī-

ciju vienpusīgās pamatotības apstrīdēšanā top nojauta jaunu tradīciju veidošanai. Tomēr pagaidām vēl nav priekšstatāma alternatīva filozofēšanas ceļa tapšana, izmantojot šīs orientācijas nepārprotami analītiskai prāta virzībai cilvēka esamības apjēgumā. Pašlaik tas ir viens no jaunu paradigmu meklējumiem, lai ar savdabīgi konstruēta vēsturiskā skatījuma palīdzību paplašinātu cilvēka pasaules pamatu izpratni. Varbūt visskaidrāk tas ir vērojams filozofiskajās interpretācijās, kuras ietver sevī psiholoģisko, etnogrāfisko, māksliniecisko zināšanu metateorētiskā līmeņa refleksiņu apceri.

Filozofiju, neskatoties uz visai lielajām atšķirībām šīs gara aktivitātes sfēras specifikas izpratnē, joprojām pašā abstraktākajā veidā visbiežāk traktē kā zināšanu kopumu par vispārīgākajām esamības likumsakarībām, kuras iekļaujas cilvēka pasaulē, par klātesamību un tās patiesību — būtību, skatītu caur apziņas prizmu, nereti turklāt pieņemot, ka tiešais filozofisko pretenziju priekšmets ir apziņa. Cilvēka pasauli veido tā esamības vēsturiski mainīgā sfēra, kura ietilpst gara bezgalīgi daudzveidīgo attieksmju jomā, ietverot arī materiālās eksistences uztvērumu tās substancīālajās un atributīvajās kopsakarībās. Cilvēka pasaule nav rezultāts, tā vienmēr ir tapšana, pretrunīgu izziņas, emocionālo, vērtējošo, garīgi

praktisko aktivitāšu vienota virzība. Šis process nebeidzas, kamēr vien pastāv cilvēce. Tas ir individualitātes garīgi radošais ceļš cilvēka pasaules apgūvē, tiecoties pārkāpt apziņas horizonta noteiktību, to noteiktību, kura atdala esamību no neesamības.

"Vēl es neizmisu,

*Es nebūtībā ceru atrast visu."*⁵

Cilvēka pasaules apgūšanā tiek veidota tās kopaina kā jēdzienisks tīkls, kura mezglu punktus atrodas kategorijas. Pašu fundamentālāko kategoriju vidū ir arī laiks. Ar saviem pamatraksturojumiem — ilgstamību, notikumu vienlaicīgumu, pirms un pēc attiecībām — laika kategorijas saturs strukturē cilvēka pasauli nozīmīgākajās noteiksmēs. Izziņas attīstības gaitā tiek papildinātas zināšanas par cilvēka un viņa pasaules saikni laika aspektā, top priekšstāsti par laika attiecību izpausmēm atšķirīgās realitātes jomās. Šīs zināšanas filozofiskas refleksijas gaitā veido konceptuālo pamatu izpratnei par cilvēka esamības laika dimensiju kā ārējās pasaules un prāta pretenziju strukturētības saikni. Laiks ir ne tikai realitātes sakārtotības veids, tas ir arī cilvēka pasaules horizonts, eksistenciālais simbols, telpa gara izvērsumam. Priekšstati par pasaules temporālo strukturētību iekļaujas cilvēka eksistenciālajā nosacītībā, viņa esamības apjē-

mā, ontoloģiskajā statusā kā zināšanu pastarpinājums.

Tomēr filozofija nav tikai cilvēka pasaules apzināšanās ceļš, kura centrā ir izzinošā koordināte, tā ir arī esamības attaisnošanas process. Tiesa, filozofijas attīstības gaitā, struktūrējoties šai humanitārās kultūras sfērai, minētie divi refleksijas aspekti pakāpeniski ir ieguvuši relatīvi neatkarīgas eksistences statusu, katrā no tiem atziņu meklējumi norit saskaņā ar savām metodoloģiskām ievirzēm. Reizi pa reizei šo aspektu vienotības meklējumi aktualizējas kādā filozofiskā skolā vai tradīcijā, it kā iezīmējot vēlmi pēc nākotnes filozofijas, kura harmoniskāk apzinātos sava pasaules redzējuma specifiku.

Esamības attaisnojuma apjēguma mēģinājumi nes sevī zināmu antropomorfisma orientāciju, tas ir jēgas meklējums eksistējošai realitātei un dažādām tās izpausmēm, kurā pastarpināti ir saskatāmas analogijas ar cilvēka eksistenciālajām attieksmēm, vismaz problēmas nostādnes līmenī. Rudenī krītošas lapas ceļu skaidro dabas likumi, bet neapturams ir arī eksistenciālais jautājums. Esamības attaisnojuma meklējumi, protams, atšķirīgā saturiskā papildītībā, ieskanas visai plašā filozofisko uzskatu amplitūdā — no reliģijas filozofijas līdz zinātnes filozofijai. Tomēr vistiešāk šī

filozofisko zināšanu specifiskā orientācija atklājas tieši paša cilvēka dzīves attaisnojuma, viņa eksistenciālās jēgas meklējumos.

Ierastā skatījumā — gan ikdienas apziņas nepastarpinātībā, gan naivā reālisma teorētiskā orientācijā — dots nav jāpakļauj liekām šaubām un pamatojuma meklējumiem. Eksistējošais nepieciešamības izpausmē ir likumsakarīgs, kam īpašs attaisnojums nav vajadzīgs. Jo likumsakarība ir fundamentāla, tālākā prāta virzībā nepamatojama. Pati cilvēka esamība nes savu attaisnojumu, tā ir imanenti nosacīta jēgpilna patība. Tomēr gara arhetipiskā struktūra, kura sekmē dažādu priekšstatu rašanos par cilvēka atšķirīgo vietu pasaulē, rada pamatu īpašas eksistenciālās jēgas meklējumiem. Dažkārt šie meklējumi aptver visu cilvēka pasauli — to esamības sfēru, kas ietilpst gara bezgalīgi daudzveidīgo attieksmju jomā. Faustiskā gara virzība nav ierobežojama ar teorētiski filozofiskiem pieņēmumiem par atsvešinātu likumsakarību saistību, nepakļaujamu šaubu loģikai. Tā ir dabiskā spontanitāte, kas izpaužas mākslinieciskā un filozofiskā gara meklējumos. Gadsimtu gaitā apziņa ik reizi no jauna iekļaujas eksistenciālās jēgas pamata atklāšanā, tiecoties pārvarēt vēsturisko un subjektīvo nosacītību, rast vispārcilvēcisku, pārempīrisku šī filozofiskā jautājumu loka ri-

sinājumu. Tomēr šim gara ritējumam cauri dažādām socialitātēm ir viena forma. Cilvēka eksistences jēgas formālo pusi izsaka laika fundamentālās noteiksmes, kuras caurstrāvo visu cilvēces gaitu.

Cilvēka dzīves jēgas jautājums, izpaužoties dažādās nepieciešamības un nejaušības, fatālisma un brīvās gribas attieksmju izpratnēs, iekļaujas vispārējā struktūrā — imanentā galīgās, individuālās apziņas pretnostatījumā bezgalīgās esamības mūžībai. Lielais filozofiskais jautājums ir: kā savienot nesavienojamo — individuālās apziņas ierobežoto, acumirkļīgo esamību un neierobežoto, mūžīgo īstenību. Šajā gadījumā nav svarīgi, kāds ir esamības pamatlikums vai kādā veidā strukturēta esamība, — atšķirības atklāsies tikai individuālās apziņas eksistenciālajā traktējumā pasaules nosacītības kontekstā — no atsvešinātas pamestības līdz radošai paštapšanai. Tikai attiecībā pret bezgalīgo esamību kā nesatricināmu atskaites sistēmu gala rezultātā arī var meklēt cilvēka eksistences jēgu. Atšķirīga, sevi centrēta pamatojuma tapšanā lielā likuma fonā. Ja mēs abstrahējamies no daudzveidīgajiem konkrētajiem saturiskajiem mēģinājumiem skatīt individuālās apziņas un esamības attiecības, tad paliek vien galīgā un bezgalīgā attiecību formālā struktūra kā laika simbols.

Parasti filozofija aplūko arī apziņas saikni ar ierobežotu galīgo citu — ārpus tā eksistējošu lietu, parādību kopumu, cilvēka pasaules fragmentu, kas nokļuvis refleksijas uzmanības lokā. Šis fragments tad arī tiek skatīts kā strukturēts laikā, tiesa, citā, cilvēkam svešā dimensijā. Tomēr metafiziskā pamatnostādne uzticībā premisu konsekvencei, veidojot izejas punktu eksistenciālās jēgas meklējumiem, izvēlas citu robežsituāciju, pretstatot abstraktu individuālo garu esamības bezlaicīgumam. Tā ir individuālā gara ierobežotība, kura neatrod sevī bezgalību, atzīstot ārējās noteiktības nepārvaramo aptvērumu.

Laiks kā intelektuālais ietvars, kurā norisinās gara aktivitātes, caurvij arī citas prāta noteiksmes. Šis ietvars gan parasti paliek neapzināts, netverams savā nepieciešamībā. Ja vienas neklūst par speciālas refleksijas priekšmetu.

Sekojoš R. Dekarta tradīcijām, kā pamats tādai refleksijai ir jāizvēlas neapšaubāma un acīmredzama laika noteiksme. Šādam pieņēmumam ir jāatbilst kā deduktīvi analītiskiem, tā arī izteiles intelektuālās uzskatāmības kritērijiem. Tāda laika noteiksme ir ilgstamība, kura netieši ietilpst pašā *cogito ergo sum* pieņēmumā kā tā eksistences abstraktākais nosacījums, kura tālākais izvērsums jau prasa citu noteiktību. Pasaules apzināšanās izejas punkts ne-

var būt apjēgts ārpus jebkuras, kaut pašas abstraktākās, vispārīgākās temporalitātes. Šī ilgstamība nav pašpietiekama, tai ir nepieciešams kā iekšējs, sevī vērsts, tālāk strukturējošs, tā ārējs, robežas meklējošs horizonts.

Pasaule uzskatāmi ir topoša un aizejoša apziņas priekšstatītajā struktūrā — pagātnes, tagadnes un nākotnes dimensijās. Pats nemītīgais mainīgums rada pamatu priekšstatam par neierobežoto bezlaicīgumu, kurš saistībā ar idejām par substancionālo pirmsākumu veido nojautu par mūžību. Šī nojauta gan racionāli, gan emocionāli nodrošina cilvēka atsvešināšanās saglabāšanos attieksmē pret pasauli. Spontāni tapusi prasība teorētiski izskaidrot eksistenciālo ilgstamību nevar gūt atrisinājumu, jo tas šķietami ir aiz mūsu prāta spēju robežām. Pārāk dažādas ir šīs divas realitātes — cilvēka eksistences laiks un esamības mūžība. Protams, tas vairāk izpaužas ne kvantitatīvā, bet kvalitatīvā nozīmē. Vispirms jau šo realitāšu nepieciešamības izpratnes pamatojums ir tik atšķirīgs, ka rodas pat priekšstats par indivīda nejaušo nokļūšanu pasaules aprītē, tā nesamērojamību ar esamības mūžības nosacītību. Grūtības rast tuvinājumu, salīdzināt ierobežoto eksistences laiku un mūžību rada gara mulsumu, apziņas nenoteiktību, arī neticību saskatīt šo saikni. *"Nekas nav ilgai-*

cīgs, visam ir kāda pēdējā robeža, un... visu laikmetu telpas, ja tās salīdzina ar mūžības neierobežotību, ir jāuzskata nevis par mazām, bet gan par vienādām ar nulli.”⁶

Tā ir eksistences jēgas jautājuma formālā puse — acumirkīgās, tapušās un bojāejai nolemtās kvalitatīvās noteiktības projekcija mūžīgajā esamībā. Un šajā universālajā formālajā struktūrā īstenojas eksistences attaisnojuma saturiskie meklējumi kā pašapliecinājuma piepildījums — mainīgi savā izvērsumā. Ar atšķirīgām sociāli vēsturiskām īpatnībām šie meklējumi ir caurstrāvojuši visu garīgās kultūras virzību. Dažādu vērtību pieņemumu saturs izgaismojas formālajā laika struktūrā — galīgā un bezgalīgā iedomātos attiecību principos. Mainās vēsturiski nosacītais saturs, bet saglabājas formālais princips, kas caurauž visus prāta pieredzes lokus. Ikkatra nelaimīgā apziņa ir nolemta veidot savas laiciskuma attiecības ar bezgalīgo īstenību. Absolūtās, galīgās patiesības meklējumi cilvēka eksistences jēgas izpratnē ir lemti neveiksmei. Lielāka nozīme garīgās pašapzināšanās procesā ir meklējumu metodoloģijas pamatprincipu izveidei. Tikai kritiska refleksija par prāta pieredzes lokiem sniedz iespējas izprast gara ceļa patieso nozīmi — mēģinājumus iziet ārpus individuālā gara loka, paplašināt cilvēka pasaules sfēru,

strukturējot laika attiecībās arvien jaunas īstenības sakarības. Šajā gara ceļā visbiežāk ir sastopami divi eksistences jēgas meklējuma varianti, prāta aktivitātes virzieni.

Pirmais ir faustiskais komplekss, kurš izpaužas tieksmē īstenot cilvēka patību viņam atvēlētajā laikā. Pieņemot, ka cilvēkam ir iepriekš nolemta būtība, tā civilizācijas gaitā izvērsa indivīda garīgi praktiskā tapšanā, refleksijas cauraustajās aktivitātēs. J.V.Gētes interpretācija sniedz zināmu izeju no pārliecīgās metafiziskās pretstatu uzsvēršanas, tiecoties konstituēt eksistenciālo jēgu visaptverošajā vienaldzīgajā esamībā. Sasniedzot potenciālās nolemtības un aktuāli īstenoto meklējumu vienotību noteiktā vērtību skalā, rodas nepārvarama intelektuāla vēlme acumirkli samērot ar mūžību, atrast saskarsmes punktu indivīdam kā Cilvēkam un esamības beznosacītībai. Mūžība tiek priekšstatīta kā realitāte, kuru var pārvarēt individuālā gara atklāsme, appliecinot savu patību. Cilvēka gaita pasaulē ir īstenojusies, ja indivīdam ir izdevies radīt sevi, atpazīstot un apstiprinot līdzšinējā civilizācijas vēsturē atzītās augstākās humānās vērtības konkrētā socialitātē. Turklāt uzticība "ārpus laika esošām" vispārcilvēciskajām vērtībām individuālā gara tapšanā tikai tad ir īstena, ja šis gars neaiziet no savas "tiešās klāt-

esamības", laikmeta sabiedriskās realitātes, tajā eksistējošo problēmu risināšanas eksistenciālo nosacījumu ietvaros.

Izmantojot esamības laika un mūžības sakarsmes punktu, cilvēks tiecas projicēties savā pasaulē, ievērojot laicīgā un mūžīgā noteiktu saikni. Atzīstot mainīguma neatvairāmību, tiek mēģināts atklāt noturīgumu pašā kustībā. Tas gan bieži tikai šķietami ir dialektisks skatījums, jo noturīguma apzināšanās pāraug vēsturiskās zināšanu relativitātes robežas, tiecoties pārlietu tuvināties absolūtajai patiesībai. Bet tikpat netverams kā mirklis, kurā ir sasniegta atklāsme, ir arī iegūtā atziņa par eksistences attaisnojumu. Turklāt jēgas pamatojumam ir grūti, varbūt pat neiespējami pārvarēt individuālā gara robežas, jo jebkurš mēģinājums pieņemt vispārēju atzinumu šajā jau tājumā lokā izraisa šaubas, dažkārt pasīvu cilvēka intelektuāli emocionālu pretreakciju. Jo ir jāpieņem citas individuālās pieredzes atzinums, nereti nepārvarami atsvešināts no mūsu garīgās dzīves priekšstatiem.

J.V.Gēte tiecas samērot meklējumu procesa dramatismu ar sasniegtā rezultāta nozīmību. Un tomēr esamības kvalitatīvā neierobežotība, kvantitatīvā bezgalība šķiet pat eklektiska, tā nav samērojama ar cilvēces prāta reālo un varbūtējo pieredzi. Šajā aptvērumā prātam

ir bez iepriekšējām ievirzēm grūti izvēlēties kādu ceļu, kurš būtu pārāks par citiem savā pamatotībā. Cilvēkam atliek vien piepildīt savu apli, vienmēr atstājot to atvērtu mūžīgam. Var gan mēģināt kā J.V.Gētes Prometejs saistīt bezgalīgos meklējumus ar pašu bezgalīgo esamību, cilvēka pasaules neierobežotību. Individualitātes neatkārtojamība atklājas kā neapjaušamas bezgalības apliecinājums.

*Es neatminos sava sākuma,
Par beigām domāt neesmu aicināts,
Un gala neredzu,
Es mūžīgs tādēļ vien, ka esmu.⁷*

Otrais ceļš ir Ēģiptes piramīdu komplekss — tas ir mēģinājums iemiesot savas darbības rezultātus tādās formās, kuras būtu pakļautas mūžības kā “pārlaiciskuma”, nevis mainīguma likumam. Tas nav “apturēts mirklis”, bet kvalitāte, kura it kā atrodas ārpus laika dimensijas. Tā ir neapstrīdama vērtība, savdabīgs piemineklis gara aktivitātes rezultātiem. Šādu ievirzi vismaz daļēji nosaka arī līdzšinējā civilizācijas attīstības gaitā sasniegtā esamības vēsturiskās apzināšanās pakāpe. Ir tapis zināms hronoloģiskā laika horizonts, aiz kura vairs nav iespējams veidot kaut cik izvērstu, konceptuāli pamatotu priekšstatu kopumu par kādas realitātes jomas kā noteikta veseluma vēsturisko attīstību. Tas ir kāda ār-

pusracionāla robežpunkta pieņēmums, kurš šķir vēsturiskās attīstības posmus. Prātam šajā intelektuālajā situācijā paveras iespējas radīt ideju par kādas "būtības" eksistenci ārpus mainīguma dimensijas, vismaz cilvēka pasaules aspektā. Un sabiedrība to arī izmanto gan cēli heroiskā kultūras vērtību iemiesošanas mēģinājumā, gan komēdijiskos politisko liķu apglabājumos marmora mauzolejos. Turklāt šī Ēģiptes kompleksa īstenošanos sekmē arī antropoloģiski psiholoģiskais faktors — cilvēka ne vienmēr skaidri apzinātā, tomēr visai spēcīgā vēlme — nodrošināt individuālā gara eksistenci cilvēces pieredzē dzimušā, iedomāti uzskatāmā veidā arī pēc nāves, apliecinot sava veikuma nemirstību.

Nāve ir eksistences robeža, kuru individuālais gars spēj gan apcerēt, bet nespēj pārvarēt. Prāts saskaras ar pārtraukumu nepārtrauktajā pasaules plūsmā, kurā katrs punkts ir turpinājums nākošajam. Laiks ir nokļuvis Ego valstībā: tas ir kļuvis par mēru gara vientulībai — tā gara, kurš iemieso metafiziskus meklējumus. Nāve ir tapusi par īpašu filozofēšanas problēmu jau sen pirms M.Heidegera "esamības nāvei" apjēguma. Šīs robežas pārvarēšanas centieni gara dzīvē rada dažādas prāta pretenziju izpausmes.

Senākais ir ticības meklējums, ceļš uz absolūtu, uz mierinājumu saskarsmē ar Dievu. Esamības un vērtības nozīmē cilvēks robežsituācijā nav vientuļš. Vientulības un iznīcības pārvarēšana kā iespējamība ir neapstrīdama, šaubu un nereti pretrunīga vispārcilvēciskās morāles apliecinājuma caurstrāvots ir tikai ceļš uz šo stāvokli. Un Tu vedīsi cilvēku pie rokas kā pirms divtūkstoš gadiem pretī nezināmajam.

Kā ierasts cilvēces garīgajā praksē, cits meklējumu ceļš ir atklāts pirmā noliegums. Šajā tradīcijā daudzi jautājumi vispār netiek skatīti, jo tos augstprātīgi atmet vulgārais materiālisms un primitīvais voluntārisms. Laika neatgriezeniskuma traģisma un gara vientulības jautājums ir filozofiski neizprasts, tā risinājums tiek sniegts naivā reālisma un ikdienas apziņas vienkāršotās uzskatāmības stilā, vairoties no "lieka metafiziskuma".

Modernajam cilvēkam nav pietātes pret dogmām, viņa relatīvisms ir saprātīgs, pat pragmatisks. Viss ir pietuvināts uzskatāmai izpratnei, racionāli izskaidrots, reālas vai iluzoras demokrātiskas brīvestības caurausts. Šeit nav vietas agresīvam materiālismam, bet gan pieklājīgai vienaldzībai pret metafizisko problemātiku un ticības aicinājumu pašpietiekamās "no — līdz" robežās. Tas ir prāta neskaid-

rības laikmets, tik raksturīgs cilvēka pasaules tapšanai laikā, kad tiek meklētas jaunas vērtību sistēmas.

Šajos meklējumos un gara stāvokļos nav šaubu par mērķa attaisnojumu katram savā pieņēmumu īstenībā. Gara aktivitāti var raisīt vien saskaņas trūkums prāta un ticības radītājā pasaulē.

Un tomēr ir viens motīvs, kas caurvij kultūras pašapzināšanās procesu šajā jautājumā, — tas ir individuālā gara tuksnesī aiziešanas motīvs. Jāzēpa apskaidrības ceļš. Tas var būt vienīgais prāta apmierinājums, kurā laika ietvars zaudē savu nozīmību. Fiziska un garīga vienpatība tiecas uz vientulību kā apziņas metafizisku stāvokli. Aiziešana šķiet kā ceļš uz nebūtību, bet tuksnesī kā īpašā telpas realitātē esošais un neesošais saplūst. Šeit zūd robeža starp dzīvību un nāvi. Nav noslēguma nāves noslēpumā, tā ir pārāk tieša realitāte, kurā individuālajam garam ir iespēja atklāt sevi. Pats gara ceļš uz vientulību ir vientulība. Prāts iegūst pieredzi un sāk saprast patiesības ceļa neizbēgamību. Tad ceļš apraujas, jo individuālais gars nedrīkstēja saprast eksistences attaisnojumu. Vēl nē, jo nav apverts ciešanu nenovēršamais nozīmīgums prāta racionalitātei.

Gara robežas var gan racionāli pieņemt, tomēr tām nekad nenoticēs prāts. It īpaši savas iekšējās *a priori* nozīmības apzināšanās nepārkāpjamajam sliekšnim. Šaubas un cerības ir gara meklējumu eksistenciālais pamats.

Uz skepticisma caurstrāvētā prāta neatvairāmo jautājumu — vai līdzšinējais civilizācijas ceļš ir bijis vienīgais iespējamais — Rietumu prāta prestižākā — zinātniskā tradīcija atbild, skatot likumsakarīgo cilvēka virzību, kura ietver piemērošanos šai pasaulei un pieaugošās manipulācijas spējas ar apkārtējām lietām. Tomēr sociālās filozofijas kritiskā refleksija par cilvēces pašiznīcināšanos pasaules karos, naudas slēpto un atklāto dominanti pār morāles vērtībām, politiskās varas makjavelisma tehnoloģiski cinisko kundzību pār cilvēku, pēdējā laikā arī par brīvā tirgus ekonomikas pieaugošo mazspēju risināt globālās vides saglabāšanas problēmas un vēl citām negācijām, it īpaši 20. gadsimtā rosina apšaubīt vai pat noliegt ne tikai nepārtrauktā progresu ideju, bet arī sabiedrības virzības eksistenciālo jēgu. Nozīmes apliecinošais vispārīgums sāk zaudēt savu vērtību. J.V.Gētes Fausts it kā pārtop A.Kamī "Mēra" un "Svešinieka" varoņos. Varbūt modernajā sociālajā realitātē tikai tuksnesī atsvešināts individuālais gars spēj meklēt vispārējo dzīves nosacītības jēgu, ne

tikai metafiziskā skatījumā krasi pretstatot eksistenciālā laika un mūžības attiecības un padarot tās sociāli abstraktas un banālas. Filozofiskais prāts, gan it kā pazaudējis savu akadēmisko stingrību, tomēr ne garīgo klejojumu prieku, bieži reflektējot par kultūras vēsturi, meklē jaunu vērtību horizontu.

R.Mūks, pamatojoties uz angļu kultūras filozofa O.Barfilda uzskatiem, atzīst: *"Iekšēja (garīga) nozīmīguma noliegums dabas procesos neizbēgami noved pie jēgas nolieguma cilvēka dzīvē: ja viss, ko mēs spējam izziņāt, ir fizisku cēloņu un seku sērija, tad jāsecina, ka arī pašu cilvēku var saprast un izpētīt tikai kā fizisku objektu citu fizisku objektu vidū."*⁸ Kaut arī nedaudz kategorisks apgalvojums, kuram vajadzētu izvērstāku pamatojumu, tomēr tam ir sava iekšēja loģika. Izeju R.Mūks redz iespējā pārvarēt zinātnes attīstības gaitā radušos situāciju: pastāvot nelielai saistībai starp lietu fizisko cēloni un tā nozīmi vai jēgu, scientisms nevērīgi izturas pret nozīmi. Būtu jātiecas "piedalīties atziņas objektā, lasīt dabu", lai izprastu tās jēgu. To nevar izdarīt ar pozitīviskās metodoloģijas orientētu zinātni, šeit ir nepieciešams jauna tipa iztēles lietojums, pārvarot arī filozofiskā antropoloģisma līdzšinējo vienpusību. Faktiski tā ir virzība uz iekšējā garīguma un ārējās pasaules pazaudētās vie-

nības atjaunošanu, iespējams, pirmsokratiskā perioda izpratnes mūsdienu versijā. Var būt, ka šis ir perspektīvs prāta jaunas pieredzes meklējumu ceļš, bet pagaidām tā ir vien nojauta, cerība uz saprašanu, vēlme pārvarēt eksistenciālās jēgas satura vispārnozīmības neskaidrību, daudzās kultūras procesa pretrunas.

Tomēr gara stāvoklis ir tāds, kāds tas ir, pašā vēsturiskās pieredzes nosacīts. Savā laikā, tiecoties apzināt šo eksistenciālo lauku, kurā ir izdarīta šķietami nejaušā, tomēr nenovēršamā izvēle. No bezgalīgās cilvēka pasaules izvēles iespējam tikai viena ir tapusi īstena.

3. Laika filozofiskās izpētes pašapzināšanās

Zināšanu pastarpinājuma izvērsums, tā nozīmība eksistenciālo jautājumu risinājumā ir atkarīga arī no prāta darbības orientācijas, kas sakņojas likumsakarīgi izvēlētajā esamības izpratnē. Rietumu filozofijai arī mūsdienās nav viegli iziet ārpus karteziāniskās domāšanas tradīcijas, kas bieži vien pat neapzināti nosaka mūsu skatījumu. Kā jebkura tradīcija tā ir vienpusīga, īstenojas noteiktā abstrakcijas intervālā un nevar pretendēt uz universālu lietojumu garīgajā dzīvē. Tomēr tās pieņēmumi pamatojas zināmā prāta pieredzē un šīs pieredzes interpretācijā. Arī karteziānismam raksturīgais duālisms cilvēka un viņa pasaules izpratnē vis-

maz daļēji izriet no civilizācijas attīstības struktūrējuma, sociālās realitātes saikņu rakstura, antropoloģiskās vēstures īpatnību skatījuma.

Jutekliski priekšmetiskās un garīgās darbības duālisms, kaut arī ir relatīvs, tomēr nav tikai mūsu interpretācijas spekulatīva konstrukcija vai vāji argumentēts materiālistiskās filozofijas postulāts. Šis dalījums veidojas refleksijā par cilvēka neviendabīgo eksistenci pasaulē, vēsturiskās attīstības pieredzi, viņa pretenziju īstenošanas iespējām. Radot teorētiski atsvešinātu apceri par cilvēku un viņa pasauli, atklājas arī atšķirīgas apziņas orientācijas, kuras tiecas nodrošināt indivīda pašrealizāciju, viņa vajadzību apmierinājumu. Prāts darbojas dažādos "nozīmju laukos", atšķirīgās saistes sistēmās ar savu priekšmetu. Jau pirmajā intelekta konceptuālajā analīzē atpazītajā vēsturiskajā laikmetā — mītu posmā cilvēka eksistence pasaulē nav plakani divdimensionāla, bet gan telpiski un laiciski strukturēta, zīmju sistēmai izkārtojoties zināmā perspektīvā — no apziņas aprites priekšmetiski rituālā rutinētā darbībā līdz iztēles virzībai un ilūzijas izvērsumam. No ikdienas pragmatisko uzdevumu risināšanas līdz fantāzijas realitātei — kaut vienotā mītisko priekšstatu un tēlu sakārtotībā, tomēr atšķirīgās valodas izvērsuma sistēmās.

Tiešā klātesamība priekšmetiskajā vidē, šķietami skaidri atainota ikdienas apziņā, tomēr tik reti ir pakļauta refleksijai, tās kritiskajam vērtējumam. Bet eksistē arī fons, kurā ikdienas apziņas objektu loks ir it kā aizejošs, netverams, tomēr iekļauts prāta pieņēmumos un nojausmās, vismaz daļēji refleksiju un teorētisku apceri rosinošs. Tas ir pagātnes, tagadnes un nākotnes dimensiju saskarsmes lauks, kurā tiek pastarpināta tiešā klātesamības uztvere, veidojot lineāru izmaiņu izjūtu un pamatu sapratnes darbībai. Abiem šiem apziņas slāņiem ir atšķirīga intencionalitāte, dažādas acīmredzamības un uzskates attiecības, arī iekšējie izpausmes kanoni nav vienādi. Tajos veidojas arī katram savi laika priekšstati, atklājot gan cilvēka pasaules strukturēšanas daudzveidīgās iespējas, gan apziņas aktivitātes neviendabību temporālajā izvērsumā.

Indivīda eksistencei cilvēka pasaules tiešamībā ikdienas apritē laiks galvenokārt ir kustības un miera, mainīguma un stabilitātes atsevišķu izpausmju kvantitatīvs raksturojums, viens no būtiskākajiem priekšmetiskās īstenības mērīšanas līdzekļiem, vienlaikus sakārtojot arī mūsu empīrisko pieredzi, veidojot darbības vispārējās orientācijas struktūras. Ne tikai šo laika priekšstatu noteiksmes, bet arī veselajam saprātam raksturīgā ticība šo

priekšstatu lietojuma nozīmībai sakņojas cilvēka empīriskajā pieredzē — uzskatāmā ikdienas izmantojuma aprītē. Tiesa, vispārfilozofiskajā aspektā jautājums par šo laika formu aprioro vai aposterioro raksturu ir atklāts. Bet empīriskā pieredze zināmā abstrakcijas intervālā ir pašpietiekama, un tāda pieņēmuma ietvaros var piekrist B.Rasela norādei: *"Ir divi avoti mūsu ticībai laikam: pirmais ir izmaiņu uztvere tagadnes ietvaros, otrs ir atmiņa. Kad jūs skatāties uz pulksteni, jūs redzat sekunžu rādītāja kustību, bet tikai atmiņa saka jums, ka minūšu un sekunžu rādītāji ir pārvietojušies."*⁹ Šajā atziņā būtisks ir pieņēmums par kvaziciklisko atskaites sistēmu — pulksteni, ar kuru tiek samērota cilvēka pasaules mainība, kvalitatīvi visatšķirīgākās realitātes sfēras, arī socioloģiski, psiholoģiski un bioloģiski skaidrojamās. Protams, šī samērošana īstenojās jau sen pirms mehāniskā pulkstens ienākšanas ikdienas dzīves aprītē. Savukārt pulkstenis ir ieguvis ne tikai empīriski tehnoloģisku, bet arī daudzveidīgi interpretējama simbola nozīmi, vispirms jau cikliskuma un neatgriezeniskuma attiecību izpratnē, kā arī eksistenciālā laika saturiskā piepildījuma interpretācijā.

Šajā jutekliski priekšmetiskajā darbībā iekļautā apziņa veido arī intuitīvi tapušas vispārinātas laika konstrukcijas, kuras ir arī teo-

retizējošās aktivitātes priekšmets — vienlaicīga eksistence, pirms un pēc attiecības. Tomēr šiem priekšstatiem ir zināms pieredzes horizonts, kuru tie nepārsniedz. Raksturīgi, ka zinātnes attīstības gaitā šīs laika attiecības kļūst par dažādu tās nozaru empīriskā līmeņa izpētes priekšmetu. It īpaši tas ir raksturīgs sociālo un humanitāro zināšanu jomai. Ja socioloģijā laika attiecības vēl tiek samērā fragmentāri apskatītas kā sociālās aktivitātes īpašs strukturēšanas veids, tad psiholoģija aptver plašu pētījumu loku — sākot no elementāro fizikālo signālu psiholoģiskām uztvēruma īpatnībām līdz pat personības laika orientācijai — aplūkojot pagātnē, tagadnē vai nākotnē vērstās individualitātes, kuru subjektīvās garīgās dzīves atskaites vērtību sistēmu veido viena no šīm laika dimensijām ar tās psiholoģiskajiem pārdzīvojumiem. Tas ir aptvērums no samērā eksakta laboratorijas eksperimenta līdz O.Haijama stila pārdomu rosinājumam, izvērtējot nostalgijas, tagadnes piepildījuma, nākotnes cerību psiholoģiskās izpausmes.

Nesaraujot saiknes ar šo apziņas slāni, gara spontanitāte, kura izlaužas citā, šķietami augstākā brīvības pakāpē, pārvarot tiešās iekļaušanās determināciju, veido citu nozīmju lauku. Tā ir noteiktam organonam un kانونam pakļauta estētiskā izjūta un izpratne, arī

izpaušme īpašā kategoriālā Platona — Pope-
ra “trešajā pasaulē”, vēl kāds praktiskā prāta
un ticības lauks. Filozofiskajā skatījumā laiks
kļūst par īpašu izpētes objektu, vienu no re-
fleksijas priekšmeta šķautnēm. Protams, ne ti-
kai filozofija skata laika raksturojumus kā spe-
cifisku teorētisku problēmu, bet arī dabas zi-
nātnes. Metateorētiskajā līmenī jau ir plaši re-
flektēts par I. Ņūtona absolūto laiku un A. Ein-
šteina telpas — laika kontinumu, laika inter-
pretāciju mikropasaules fizikā. Mūsu gadsim-
tā laika jēdziens tiek aplūkots arī teorētiskajā
bioloģijā — G. Bakmana, L. de Nuī, A. Mauriņa
un citu autoru darbos. Dažādas zināšanu no-
zares veido savu laika metrikas izpratni. Šīs
idejas ir nenoliedzami cieši saistītas ar zināt-
nes filozofiju un loģiku, daudz pastarpinā-
tāk — galvenokārt caur noteiktu analogiju vei-
došanu — ar citām filozofisko zināšanu jo-
mām. Tajās vairāk izpaužas saskarsme ar māks-
las pašrefleksiju, sociālo un humanitāro zi-
nāšanu jomu. Neaizmirsīsim arī metafizikas
pašvirzības relatīvo patstāvību cilvēka pasau-
les apjēgumā, kura risina filozofisko zināša-
nu specifikas iekšējas virzības problēmas.

Ja var atzīt par interesantu E. Kasīrera inter-
pretāciju un tai pat zināmā mērā piekrist, ka
apziņas vēsture ir pakāpeniska iekšējās piered-
zes pasaules izdalīšanās un nošķiršanās no

sapņveida stāvokļa, kurā tā bija gandrīz identiska ar ķermeņa un vides dzīvi, tad tomēr nevar nepamanīt, ka šī virzība vismaz filozofijā ir bijusi izteikti pastarpināta. Pašapzināšanās process it bieži atkāpjas otrajā plānā, garam tiecoties veidot priekšstatu par apkārtējās īstenības uzbūvi, kurā ne tik viegli ir pamanīt cilvēka attieksmi pret savu pasauli, arī apkārtējās esamības atspoguļojuma īpatnības apziņas prizmā.

Sengrieķu filozofijā, it īpaši tās attīstības sākuma posmā, laika dimensija tiek aplūkota galvenokārt kā ontoloģiska pasaules modeļa koordināte. Kā apliecinot antīkās filozofijas tematisko universalitāti, šajā rakursā tiek iedibinātas vairākas nozīmīgas pieejas laika izpratnē — līdztekus priekšstatam par temporalitāti kā attiecībām starp procesiem, kā ārēju parādību raksturojumu — universāla principa izpausmi klātesamībā (vēlākā t. s. relacionistiskā koncepcija), top arī doma par laiku kā īpašu substanci, "tukšu ilgstamību", kurā norit tie vai citi procesi. Abām šīm izpratnēm ir būtiska loma arī vēlākajās laika koncepcijās — lai atceramies kaut vai I. Ņūtona un G. Leibnica priekšstatus, arī 20. gs. diskusijas šajā jautājumā zinātnes filozofijā.

Tomēr neatkarīgi no atšķirībām ontoloģiskajās interpretācijās izzinošais gars atrodas

“iekšpus sava objekta”, vēl neskaidri priekšstatot savu pašapzināšanās laika koordināti. Tas apbrīno pasaules varenību, savu darbību tiecoties veidot saskaņā ar vispārējām makrokosma likumsakarībām. Un tomēr šī ārējā īstenība lielā mērā ir atsvešināta, jo intīmi intelektuālais dialogs ar apkārtējo neizsmejamo pasauli vēl tikai sāk veidoties. Cilvēks ir pakļauts vispārējām laika noteiksmēm, parasti tas tiek atzīts tieši vai netieši filozofiskajos pārspriedumos, bet visai reti tiek uzdots jautājums — kā mēs esam priekšstatījuši laiku, kādas ir mūsu attiecības ar šo esamības kvalitāti? Visbeidzot — kāds ir mūsu priekšstatu statuss, veidojot dialogu ar apkārtējo realitāti? Cik lielā mērā mēs paši strukturējam šo pasauli, cik lielā mērā pasaule nosaka apziņas horizontu? Atbildes meklējumi uz šiem jautājumiem ļauj ne tikai tuvoties laika izpratnes filozofiskajai specifikai, tie rada arī heuristiskus impulsus citās humanitārās kultūras jomās. Šķiet, vairāk nekā ontoloģiskās konstrukcijas, kuras gadsimtu gaitā arvien vairāk tuvojas tādai natūrfilozofiskai izpratnei, kas diezgan krasi norobežojas no filozofiski antropoloģiskās orientācijas.

Filozofiskā gara virzībā var saskatīt atšķirīgas tendences, sarežģīti strukturētas pretrunas, iekšēju nosacītību un citu kultūras sfēru ie-

tekmi. Bet varbūt visnozīmīgākās ir objektīvajā loģikā uzplaiksnījušās subjektīvā gara izpausmes, turklāt ne jau tikai atstātā mantojuma ziņā "trešajā pasaulē", bet arī paša prāta procesa dramatismā. Šaubu un gara pretrunīguma pārvarējums apliecinājumā rada ideju vēsturi, kura ir nozīmīga ikvienai jaunai prāta pretenziju izpausmei.

Izvēlētajā virzībā nemēģināsim aplūkot visu ideju vēsturi par laiku. Tiks skatītas tikai to autoru atziņas, kuras ir tieši saistītas ar priekšstatiem par cilvēka attieksmi pret laiku, — kā veidojas uzskati par laiku, kāda ir laika loma zināšanu sintēzē, arī apziņas ontoloģijas apjēgumā. Protams šī atlase ir gana subjektīva, atkarīga no darba autora pieņēmumiem. Šie tālāk aplūkojamie viedokļi ir atšķirīgi, bet tiem ir tieša vai pastarpināta ietekme uz laika tēla tapšanu visai plašā garīgās kultūras jomā. Racionalizēta prāta pašrefleksija ļauj priekšstatīt apziņas laika horizontu, temporalitātes strukturējumu gara eksistencei. Tas ir ceļš, kurā mēs varam atpazīt kādu savas eksistences šķautni ne tikai izzinošā, bet arī esamības attaisnojuma aspektā.

Seksts Empīriķis

Kaut arī priekšstati par laiku tapuši jau pirms Kristus dzimšanas, šo nelielo ideju vēstures apskatu sāksim ar Seksta Empīriķa konceptuālā

risinājuma izpēti. Izcilais filozofijas skeptiķis, liekas, viens no pirmajiem atšķirībā ne tikai no Aristoteļa, bet faktiski arī no visas iepriekšējās tradīcijas mēģina analizēt pašus cilvēka priekšstatus par laiku, izvērtēt esošās ontoloģiskās laika definīcijas, aptvert izziņas pretrunas šīs zināšanu jomas tapšanā. Šis kritiski reflektīvais skatījums aizsāk gnozeoloģisko, daļēji arī loģisko laika izpēti loku vēl pirms Augustīna, kuram nenoliedzami pieder izcila vieta filozofijas vēsturē laika problēmas apcerē.

Mūžīgo problēmu skatījumā pat abstraktā līmenī ne vienmēr ir iespējama hēgeliskā sintēze. Zināšanu struktūru var veidot tēzes un antitēzes attiecības, neradot sintēzi, cilvēka pasaules pretrunīgais apjēgums, arī paradoksālu priekšstatu formā. Seksta Empīriķa filozofijā uzskatāmi atklājas skepticisma tradīcijai raksturīgā paradoksalitāte, reflektējot par viņa dzīves laikā izplatītajām zināšanām. Tas ir mēģinājums atturēties no spriedumiem, neglābjami tos izsakot. Nevar aiziet no tradīcijas, tajā meklējot saknes, bet var šo tradīciju kritizēt cerībā uz nolieguma pirmreizību. Laika jautājumu apjēgumā šāda pieeja ir saprotama un varbūt pat auglīga. Filozofijā nav daudz tādu jautājumu loku, kuros būtu atklāts tik liels skaits izziņas pretrunu, pat paradoksu kā laika problemātikas sfērā. Tas var arī lieci-

nāt par šī fundamentālā jautājumu kopuma visai augsto izpētes līmeni, jo ārpus tās zināšanu sfēras, kuras deduktīvo sakārtotību nosaka kāda aksiomu sistēma, paradoksiem ir nenoliedzami heiristiska loma, kura atklājas arvien jaunu mūžīgo problēmu risinājuma loka aizsākumā. Gars tiecas ik reizi no jauna risināt neatrisināto pretrunu, ekstensīvi vai intensīvi paplašinot savu zināšanu jomu.

Ir gan jāatceras, ka paradoksalitātes interpretācija ir atkarīga kā no konceptuālā līmeņa, kas kalpo par atskaites sistēmu — salīdzinājumā ar veselā saprāta vispāratzītājiem priekšstatiem filozofijai būs krietni augstāks "paradoksalitātes sliekšnis", tā arī no domāšanas stila pašas filozofijas ietvaros, no formāli loģisko elementu izmantošanas pakāpes. Formāli loģiskā paradoksu izpratne B.Rasela, S.Klīnija vai citā versijā veido savu stingri analītisko dimensiju, kas tikai daļēji izpaužas filozofiskajā interpretācijā. Šo izpausmju raksturu nosaka kā apceres priekšmets, tā prāta virzības īpatnības.

Pamatots ir N.Trubņikova atzinums, ka Seksta Empīriķa veidotās analīzes izejas punkts ir Aristoteļa "Fizikā" formulētais fundamentālais laika paradokss: pagātnes nav — tā ir jau beigusies, nākotnes arī nav — tā vēl nav iestājusies, nav arī tagadnes, jo tā ir pilnīgi netvera-

ma robeža starp pagātni un nākotni.¹⁰ Šis Aris-
toteļa atzinums par laika dimensiju realitāti
vēlākajā filozofijas vēsturē rosina laika prob-
lēmas skatījumu visai plašā amplitūdā — no
izziņas un loģikas jautājumu loka līdz pat ek-
sistences jēgas dinamiskās formas interpretā-
cijai: no kurienes mēs nākam, kas mēs esam,
kurp mēs ejam. Savukārt Seksts Empīriķis iz-
vērs kritisku refleksiju par tiem laika definēju-
miem, kuri tiecas atklāt pagātnes, tagadnes un
nākotnes saikni, kā arī noteikt to atšķirīgo sta-
tusu, veidojot iespējas aplūkot mainīgo reali-
tāti šo dimensiju rakursā. Līdz ar to tiek radīts
savdabīgs slēpts metodoloģiskais postulāts, kas
darbojas līdzīgā tematiskā lokā kā Zenona
aporijas. Tas ir jau iepriekš minētais jautājums
par izziņas procesā relatīvi noturīgā jēdzienu
kopuma iespējām adekvāti atainot kustības un
šajā nozīmē tās mēra — laika nepārtrauktību,
ar ko apziņa saskaras apkārtējās pasaules vē-
rojumā. Analizējot šo situāciju, veidojas vai-
rāki šķietami vai reāli paradoksi, kuru pamatā
ir viena galvenā problēma — vai pasaules mū-
žīgajā mainīgumā esošais relatīvais noturī-
gums pietiekami adekvāti tiek atainots ar kon-
ceptuāliem līdzekļiem, vai tie pārlieku nevien-
kāršo pasaules procesuālo raksturu. Acīmre-
dzot tikai skats uz izziņu kā vēsturisku gaitu,
kurā veidojas noteikts, relatīvi stabils zināša-

nu veselums, var sniegt iespējas risināt šāda tipa izziņas pretrunas heirstiski, izprast to pamatā esošās sakarības kā noturīguma izpausmi cilvēka pasaules dinamikā. Pārejošu, bet paliekoši nozīmīgu savā iekšēji vērstajā skatā.

Seksta Empīriķa kritiski analītiskais laika teorētiskās apzināšanās vērtējums iesāk ne tikai izziņas pamatnosacījumu pētīšanu attiecībā pret šo fundamentālo realitātes raksturojumu, bet izvirza arī jautājumu par pašas laika noteiksmes statusu cilvēka pasaulē. Refleksija par diskursīvās domāšanas iespējām laika priekšstatu veidošanā ir pirmais izvērstākais mēģinājums noskaidrot cilvēka laika horizontu konceptuāli un šī horizonta nozīmi cilvēka pasaules apgūvē. Turklāt ne tikai ar skepticismam nereti raksturīgo destruktīvo, bet arī radošo kritiku, kas ar metodoloģisku šaubu palīdzību rosina neapsīkt filozofiskā gara aktivitātēm.

Seksta Empīriķa domas virzība labi atklājas, aplūkojot laika un kustības attiecības. Arī šajā gadījumā tiek mēģināts izprast cilvēka priekšstatu pamatu. Dižais skepticisma pārstāvis veic refleksiju par šo divu fundamentālo realitātes noteiksmju sakarības izpēti filozofiskajiem un loģiskajiem priekšnoteikumiem. Filozofijas vēsturē laika un kustības attiecību pamatprincipu apzināšanās nereti izpaužas mēģinājumos ne tikai parādīt šo noteiksmju

nesaraujamo saikni, kas turklāt šķiet acīmredzama un konceptuāli neapšaubāma, bet arī principiālās atšķirības, kustības un laika patstāvīgo statusu pasaules procesu strukturējumā. Var pieņemt, ka daļēji tā ir arī teorētiska nepieciešamība izvairīties no loģiskā apļa definīcijā, jo bieži vien laiku vismaz netieši definē ar kustības jēdziena palīdzību — un otrādi. Tā nav tikai formāli loģiska, bet arī filozofiska problēma, jo pasaules apzināšanas procesu sekmē arī kategoriālā noteiktība un domāšanas kultūra. Laiks nav tikai kustības kvantitatīvs mērs, tas atklājas arī kā cilvēka pasaules kvalitatīvā noteiktība.

Seksts Empīriķis kustības un laika attiecību analīzi visai uzskatāmi izvērš ne tikai ontoloģiskā aspektā — kā divu esamības noteiksmju saiknes aspektu. Dižais skeptiķis tiecas apzināt kustības un laika priekšstatu izveides principiālo gnozeoloģisko iespējamību. *“Tā tad pasaules kustība ir viens, bet laiks ir kas cits. Arī tiem, kuri noliedz pasaules kustību, bet pieņem, ka kustas Zeme (kā matemātiķa Aristoteļa sekotāji), nav grūtību priekšstatīt laiku. Tā tad nepieciešams atzīt, ka laiks nav idents ar pasaules kustību. Turklāt tiem, kuri dzīvo pāzemes neapgaismotās alās un ir akli kopš dzimšanas, nav priekšstata par pasaules kustību, bet sēžot, pieceļoties un staigājot viņi*

*iegūst priekšstatu par laiku, kurā viņi veikuši šīs trīs darbības, par lielāko — nepieciešamu visām trīs darbībām, mazāku — nepieciešamu vienai darbībai. Bet, ja var domāt par laiku, nedomājot par debess kustību, tad šī pēdējā ir kas cits nekā laiks.”*¹¹ Citētais Seksta Empīriķa domas fragments no moderno zināšanu viedokļa varbūt arī neizceļas ar īpašu nozīmību un loģisku stingrību, tomēr tas ir visai raksturīgs šī skepticisma pārstāvja domu virzībai, kas izpaužas mēģinājumā rekonstruēt ar uzskatāmu spriedumu palīdzību izzinošā prāta funkcionēšanas likumsakarības noteiktu problēmu loka risinājumā, racionalizēt laika un kustības priekšstatu izveides loģiku, atpazīstot mūsu domāšanas saturisko nosacītību.

Vairākkārt Seksts Empīriķis savu slēdzienu rezultātā izdara secinājumu — laiks ir nereāls. Šim secinājumam ir nepieciešams analītiski vispārīgs vērtējums, līdzīgi kā eleātu visai paradoksālajām atziņām. Acīmredzami ir skaidrs, ka tādu ideju nedrīkst traktēt ne kā klasiski ontoloģisku raksturojumu, ne arī kā naivā reālisma filozofisko tradīciju izpausmi izziņas teorijā. Vispirms — izziņas iekšējais pretrunīgums noved pie jautājuma — kāds tad ir realitātes kritērijs? Seksts Empīriķis tiešu atbildi uz šo jautājumu nesniedz, gan implika-

tīvi iespējamo vērtējumu saistot ar nespēju pārvarēt filozofiski loģiskus pretstatus. Skepticisma stilā ieturētā kritiskā analīze atklāj laika jēdziena izveides fundamentālas problēmas. Seksta Empīriķa īstenotā pieeja visai uzskatāmi parāda grūtības, ar kurām jāsastopas filozofiskai izpētei, kad tā tiecas veidot priekšstatu par universālu cilvēka pasaules noteiksmi. Tie ir jautājumi, kuri saistās ar iepriekšradīta, priekšvēstures kontekstā tapuša, maksimāli vispārēja jēdziena eksplikācijas mēģinājumu. Zināmā mērā vēl sarežģītāku šo problēmu padara apstākļi, ka laiks tiek apzināts kā attiecību kopums, kura priekšstatīšanai nepieciešams atstāt "aiz iekavām" substrātiskuma, vieliskuma idejas. Vismaz sākotnējā filozofijas attīstības posmā arī šim faktoram ir sava nozīme salīdzinājumā ar vairāku citu esamības vispārīgāko raksturojumu apzināšanu, ņemot vērā visai sarežģīto priekšstatu uzskatāmības jautājumu. Varbūt arī šī "papildus abstrakcijas pakāpe" sekmēja nepieciešamību veikt refleksiju par laika apzināšanās nosacījumiem, lai labāk izprastu izzinošā prāta stāvokli cilvēka pasaulē.

Seksts Empīriķis kaut implikatīvā formā, tomēr tiecas konstituēt apziņas laika horizontu konfrontācijā ar ārējās cilvēka pasaules iespējamajiem temporālajiem raksturojumiem. Ie-

spējams, analīzes izteikti kritiskais raksturs tomēr nesekmē jauna oriģināla ieguldījuma izveidi. Zināmā mērā tas arī izskaidro ne pārāk lielo Seksta Empīriķa popularitāti vēlākajā filozofijas pašrefleksijas virzībā laika problemātikas izpratnē. Tomēr Seksta Empīriķa ieguldījums ir nenoliedzams — viņa secinājumi ne tikai atklāj pašu zināšanu, izziņas nosacījumu refleksīvās izpētes nozīmību. Atkāpšanās no ontoloģiskās, daļēji pat fizikālās laika interpretācijas, kas ir visai raksturīga Aristotelim — un ne tikai viņam, bet arī citiem sengrieķu filozofiem —, deva iespēju izvirzīt jaūtājumu par laika priekšstatu statusu noteikta pasaules modeļa izveides gaitā, par laika dimensijas nozīmību īstenības apjēgumā.

Ja laiks ir nereāls, tad kādēļ mēs tomēr nevaram savā garīgajā dzīvē iziet ārpus tā ietvariem? Apzināti vai neapzināti mēs tajos atgriežamies pēc tik pārliecinoša nolieguma. Varbūt šī nespēja tomēr ir ilūzija? Bet varbūt ir jāmeklē cita skatījuma dimensija, cits redzes punkts laikā — realitātē vai ilūzijā?

Augustīns

Aurēlijs Augustīns, dēvēts arī par Svēto, izcilais teologs un reliģijas filozofs, ir bieži minēts arī laika izpētes sakarā. Tiesa, šajā jautājumā lokā filozofijas vēsturiskajā virzībā līdz pat R.Dekartam Augustīns praktiski nav pa-

zīstams, viņa laika izpratne reti ir pakļauta īpašai refleksijai. Nevarētu teikt, ka arī vēlākajā akadēmiskās filozofijas attīstības gaitā slavenajam patristikas pārstāvim būtu bijusi nozīmīga tieša ietekme laika priekšstatu izvērsumā. Šķiet, mūsu gadsimtā interese humanitārās kultūras aprītē par Augustīna laika izpratni ir pieaugusi, biežāk gan par to liecina atsevišķu viņa izteikumu citējumi, retāk vispusīga analīze. Grūti jau arī atteikties no tik precīzu atzinumu atceres kā, piemēram, šis — nav nekā pierastāka par mūsu laika spriedumiem un nav arī nekā noslēpumaināka par laiku.

Tomēr Augustīna temporalitātes filozofija un tās atsevišķi fragmenti joprojām pelna niansētāku vērtējumu. Vispirms jau Augustīna dziļdomīgais skats uz trim laika dimensijām — pagātnei, tagadni un nākotni. Kaut arī jāpieņem, vismaz ievērojot dominējošos cilvēces garīgās pieredzes atzinumus, ka šīs trīs dimensijas raksturo apkārtējās pasaules procesus un parādības, tomēr nav īsta kritērija robežšķirtnes noteikšanai starp tām. Laika filozofiskajā izpratnē ir veidojusies pat statiskā orientācija, kura apšaubā atšķirības starp pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumiem to reālās eksistences statusa nozīmē (pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumi it kā eksistē vienlaicīgi). Tapšana ir ilūzija, kura rodas, apziņai saska-

roties ar kādu parādību. Šāda interpretācijas ievirze ir saskatāma jau sengrieķu filozofijā. Neaizmirsīsim, ka vēl mūsu gadsimta natūrfilozofijā tiek diskutēts par tāda universāla kritērija esamību dabā, kurš spētu pasaules dinamikas izpratnē veidot šķirtni starp pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumiem. Lai gan Augustīns pamatoti uzsver procesu temporālo nepārtrauktību — pagātne eksistē tagadnē kā pārstājušais, bet nākotne eksistē tagadnē kā topošais, — tomēr tas neatceļ nepieciešamību meklēt robežu starp šīm dimensijām. Augustīna pieņēmums ir nepārprotams — stingrs kritērijs pagātnes, tagadnes un nākotnes iedalījumam eksistē tikai apziņā kā atskaites sistēmā saskarsmē ar mainīgo realitāti. Var būt, ka natūrfilozofiskajai orientācijai, tiecoties ievērot klasisko zināšanu objektivitātes kritēriju, ir pārlietu jāpakļaujas fundamentālu dabaszinātnisku atzinumu ietekmei savas interpretācijas veidošanā, vismaz daļēji zaudējot filozofiskā skatījuma specifiku. Augustīna pieeja gūst attaisnojumu vismaz humanitārajā kultūrā — sakārtotība laika trīs dimensijās vairāk ir raksturīga tieši cilvēka pasaules strukturējumam apziņas eksistenciālo pamatu noteikšanā. Protams, arī šādā skatījumā skaidra kritērija problēma acīmredzot būs aktuāla vienmēr.

Augustīns norāda, ka, lai varētu izteikt spriedumus par apkārtējās pasaules laika attiecībām, mūsu dvēselē ir jāeksistē priekšstatiem par fundamentālām laika noteiksmēm — procesu secību, ilgstamību. Vispirms būtu jātop iespējai atšķirt pašiem savu aktivitāšu laika ietvarus, lai pēc tam tos varētu pielietot, uztverot ārējās pasaules parādības. Ņemot vērā to, ka Augustīnam, tāpat kā vairumam viņa priekšgājēju — antīko filozofu, nereti saplūst metafiziskie, psiholoģiskie, loģiskie priekšstatī, aplūkojot šo pieņēmumu no mūsdienu zināšanu iedalījuma viedokļa, nav viegli sniegt vērtējumu. No formāli loģiskā redzes punkta šāds atzinums varētu būt pietiekami pamatots, no mūsdienu metapsiholoģijas skatījuma tas ir pārāk strīdīgs, savukārt filozofiskajā aspektā jāatceras I.Kanta un naivā reālisma pretnostatījums. Var lieku reizi pārmet pārlietu modernizēta vērtējuma punkta izvēli, tomēr vismaz daļēji šādu izvēli attaisno vēlme saskatīt Augustīna laika priekšstatu ietekmi uz šodienas filozofisko situāciju. Turklāt Augustīna domu eksperimenti par laiku, iespējams, ir "pārlaicīgāki", nekā sākotnēji var likties, periodiski iekļaujoties šīs problēmas risinājumā apziņas konceptuālajā vēsturē.

Laika triju dimensiju izpratne Augustīnam ir saistīta ar mūžības ideju. Laiks un mūžība,

neskatoties uz to pretstatījumu, it kā nav atšķirīgas būtības, starp tām ir noteikta saikne, jo tagadne ir mūžība un mūžība ir mūžīgā tagadne. No tagadnes izriet kā pagātne, tā nākotne, tikai tagadnē īstenojas mirkli kā laika realitāte. Savukārt mūžība ir nepārtraukta ilgstamība, "apstājusies" tagadne, tajā nav pagātnes un nākotnes. Statiskā realitāte tomēr ir saistīta ar dinamiku, mūžīgā mainīguma izpausmi. Jāņem gan vērā tas, ka cilvēka apziņai ir pieejams mirklis, bet ne to visaptverošs kopums kā mūžība — tā ir dota tikai Dievam. Šī robežšķirtne nav vien reliģiski morāla rakstura, tai ir arī metafiziska nozīme. Individā garīgās pasaules realitāte strukturējas pagātnes, tagadnes un nākotnes dimensijās, tā ir dvēseles dzīvīgā temporalitāte ar saviem ierobežojumiem — īsteniem un šķietamiem. Tomēr aiz šiem ierobežojumiem ir ne tikai kvantitatīvas noteiktības pakāpeniska pāreja nenoteiktībā, pieņēmums par kādu cilvēkam attālināta mirkļa radītu ierobežojumu vai pat prātam neaptveramu turpinājumu neierobežotībā, bet arī cita kvalitāte — mūžība kā pašpieiekama, sevī vērsta esamība. Tik dažādi priekšstatīta — no matematizēta dievišķā līdz personificētai augstākai būtnei, no pierādījuma pamatā esošas filozofiskas kategorijas līdz naivā reālisma pieņēmumu ceļā tapušam vis-

pārinājumam. Tomēr skaidrs ir viens — tā nav tikai galēja abstrakcija vai ticības apliecinājums. Mūžība ir individuālās apziņas kā veseluma horizonts, ar kuru tomēr norit dialogs dažādās gara eksistenciālajās aktivitātēs, vēroties pagātnē vai projicējoties nākotnē. Ja pagātnei un nākotnei nav mēra pašām par sevi un šis mērs nav atrodams arī attiecībās ar nemitīgi pārejošo tagadnes mirkli, tad cilvēka eksistencei mūžība ir kā noteiksme, kurā atainojas esamības un neesamības robežpārejas. Cilvēka gars savā laika izjūtā nav vientuļš, veidojoties dialogam ar mūžību ticības un prāta izpausmēs. Protams, ja mēs esam gatavi dialogam, nevis monologam, noslēdzoties sava Es laikā, tā empīriskajā tiešamībā.

Tālākai filozofijas attīstībai jāatceras vēl viena Augustīna norāde — pašu laiku nemaz nevar mērīt. Mēs uztveram tikai galīga notikuma ilgstamību, kad iespējams fiksēt tā sākumu un beigas. Laiks ir realitāte, kura izpaužas noteiktās attiecībās starp procesiem, tas ir pārādību sakārtotības veids. Laika attiecības, kuras veido cilvēka pasaules robežlīnijas, sniedzot iespējas orientēties atvēlētajā eksistenciālajā laukā, izmanto dvēseles psiholoģisko nosacītību. Pagātnei kalpo atmiņa, tagadnei — vērojums un uzmanība, nākotnei — gaidīšanas garīgā aktivitāte. Tās ir esošās gara dzīves

iespējas, kuras sniedz pamatu refleksijai par laiku tā daudzajās izpausmēs. Mēs izzinām nevis pagātņi, tagadni, nākotni, bet gan mūsu psihisko procesu ilgstamību un tiem atbilstošos objektu tēlus.

Augustīns pavēra nākotnes dimensijas ietvarus savai dvēselei, iekļaujoties kādā objektīvā gara izpausmē. Varbūt ar pretenzijām tuvojoties mūžībai, bet varbūt — bezlaicīgumam kā atsvešinātībai no mainīguma. Bet filozofiskajam prātam vēl ilgi neizdodas pārvarēt aizspriedumus, bailes no subjektīvisma, lai atkal atgrieztos laika pašapzināšanās mēģinājumos. Aprit nezināmā aptvērumā, īsti neapjaustā pirmreizībā gara pakāpieni. Jā, bet tad ir I.Kants kā šķautne filozofijas pretenziju tik apskaidrotajā virzībā. Laika problēma izgaismojas jaunā refleksijas lokā.

Imanuels Kants

Nenovērtējami liela ir I.Kanta ietekme uz tālāko filozofijas attīstību, tomēr nevajadzētu aizmirst arī viņa mācības iespaidu uz krietni plašāku humanitārās kultūras sfēru. Un tas attiecas ne tikai uz kategorisko imperatīvu vai "Spriestspējas kritikas" nozīmību mākslas teorijā, vai galu galā pašas vācu prātnieka universālās personības izgaismojumu. Sava loma vispārējā kultūras horizonta paplašināšanā ir arī vairāku izziņas teorijas jautājumu, tajā

skaitā — laika problēmas risinājumam. Šis risinājums ir kalpojis par stimulu prāta aktivitātēm arī ārpus akadēmiskās filozofijas ietvariem.

I.Kants refleksīvai analīzei pakļauj zināšanu sintēzes priekšnoteikumus. Sekojot D.Hjūma tradīcijai, it īpaši angļu filozofa cēlonības interpretācijai, tiek radīts kritisks mūsu izziņas iespēju izvērtējums. Tajā īpašu vietu ieņem laika problēmas skatījums.

I.Kanta epistemoloģijā (konceptijā par t. s. izziņas iekšējiem jautājumiem, ievērojot J.Vedina ierosināto iedalījumu izziņas iekšējā un ārējā problemātikā) visskaidrāk atklājas filozofiskās analīzes iespējas, kuras sniedz subjekta apziņas struktūras izvēle par sākotnējo loģisko pamatu laika filozofiskās apguves procesā. Atteikšanās no vienpusīga ontoloģisma un naivā reālisma "tieši dotā" problēmas vienkāršojuma rada pamatu izziņas procesa pamatnoteiksmju kritiskam izvērtējumam. Līdz ar to skaidrākas kļūst laika filozofiskās izpratnes robežas, kuras nenosaka vien epistemoloģijas ietvari. Kā parāda I.Kanta filozofija un tās interpretācijas iespējas, šīs robežas veido cilvēka un viņa pasaules sarežģīti strukturēto attiecību sfēra, kura atklājas gara pašrefleksijas procesā.

Filozofiskās literatūras apskats apliecina, ka I.Kanta sniegtās divas laika pamatiezīmes —

procesu pēctecīga secība un to vienlaicīgums — arī šodien var tikt atzītas par gnozeoloģiski un loģiski pilnīgāko laika attiecību postulējumu. Uz šo divu iezīmju bāzes var veidot filozofiskās laika izpratnes koncepciju, izmantojot kā deduktīvo, tā induktīvo domas virzību, turklāt arī attiecībā pret laika asi ontoloģiskajos modeļos, protams, ņemot vērā to izveides gnozeoloģisko specifiku un saikni ar citām zināšanu jomām. Vismaz pagaidām filozofisko laika izpratni lielā mērā var priekšstatīt kā loģisku konstrukciju, kuras pamatpieņēmumus izsaka I.Kanta norādītās iezīmes un to izvērsums zināšanu sintēzē dažādās struktūrās.

I.Kanta laika izpratnes nozīmību filozofiskās domas attīstībā nodrošina arī tas, ka "tīrā prāta kritikā" konsekvēnti ir realizēts svarīgākais pieņēmums tālākajam šīs problēmas risinājumam — aplūkot laiku kā parādību un procesu dinamisko struktūru. Vācu klasiskās filozofijas pamatlicējs neatzīst nekādus laika substancionalizācijas mēģinājumus. Laiku var traktēt tikai kā noteiktu attiecību kopumu. Raksturīgi, ka I.Kants kritiski vērtē plaši pazīstamā izteikuma "laiks rit" filozofisko korektumu. Mainībā un attīstībā atrodas objekti un parādības, bet laiks izsaka to noteiktu sakārtotības formu, secības struktūru.

I.Kanta filozofijā laiks ir nepieciešamais izziņas priekšnoteikums, turklāt ne tikai pieredzē, kur laiks un telpa ir vienīgie apriorie vērojuma nosacījumi, bet arī sarežģītajā zināšanu sintēzes mehānismā, kas nodrošina specifisku saikni starp vērojumu un sapratnes kategorijām. Filozofijas vēsturei veltītajā literatūrā daudz biežāk ir vērtēta I.Kanta laika izpratne "Transcendentālajā estētikā", mācībā par izziņas jutekliskajiem nosacījumiem. Protams, nenoliedzamu interesi izraisa tā secinājumu gnozeoloģiskā virzība un loģiskā uzbūve, kura gala rezultātā ļauj priekšstatīt laiku kā jutekliska vērojuma tīro formu, jebkura pieredzes priekšstata izveides nepieciešamo nosacījumu. Šajā sakarā tiek arī noliegta laika kā diskursīva jēdziena iespējamība zināšanu sintēzē. Nedrīkst turklāt aizmirst, ka I.Kants laika lomu pieredzē neaprobežo tikai ar perceptuālo tēlu iekšējas divējādas sakārtotības (pēctecība un vienlaicīgums) nosacītību. Laiks tiek aplūkots arī kā zināms organizējošs faktors visos trijos pieredzes elementos — pieredzes jutekliski uzskatāmajā saturā, šī satura attiecināšanā pret vienu un to pašu Es, kā arī priekšstatu priekšmetiskuma apzināšanā. Tādējādi I.Kants būtībā izvirza jautājumu par to, ka mūžīgi mainīgā, noteiktā secībā sakārtotā uztvērumu virkne tiek attiecināta pret vienu

un to pašu atskaites sistēmu — Es kā zināmu pārtrauktību iespaidu nepārtrauktajā mainīgumā. Šī Es eksistence nodrošina apziņas veselumu, ļauj veidot refleksijai pakļaujamu apziņas dimensiju intencionalitātes un apercepcijas krustpunktā.

Daudz retāk filozofiskajā literatūrā uzmanība ir bijusi pievērsta laika funkcijai tādā nozīmīgā I.Kanta teorijas daļā kā transcendentālā shēma, ar kuras starpniecību Karalauču domātājs tiecās parādīt tiešo jutekliskā un racionālā komponenta saikni zināšanu sintēzē, protams, ņemot vērā arī citus šīs saiknes nosacījumus. Tas būtībā ir viens no pirmajiem mēģinājumiem filozofijas vēsturē ne tikai deklarēt šo izziņas pamatkomponentu vienību, bet arī atklāt konkrēto principiālo sakarību mehānismu. Kategoriju un zināšanu sintēzes jutekliskā komponenta saikni nodrošina transcendentālā laika shēma. Šī shēma ir viendabīga ar kategorijām, jo tai ir vispārīgs raksturs un tā pamatojas uz apriora principa, un viendabīga arī ar parādībām, jo laiks ir nepieciešamais nosacījums jebkuram empīriskam priekšstatam par daudzveidību. Transcendentālā shēma sniedz iespējas priekšstatīt tēlu jēdzienam. I.Kants aplūko transcendentālās shēmas saistību ar kategorijām un tādā veidā atklāj laika attiecību vietu kategoriālajā struk-

tūras sapratnē: "Lūk, kāpēc shēmas nav nekas cits kā laika apriorās noteiksmes, kuras ir pakļautas kārtulām un kuras attiecas (pielietojot tās visiem iespējamiem priekšmetiem saskaņā ar kategoriju vērtību) uz laika rindu, laika saturu, laika secību un, visbeidzot, laika kopumu."¹² Tas, ka laika shēmas ir pamatā visām sapratnes kategorijām filozofiski loģiskā nozīmē, apliecina laika attiecību īpašo lomu cilvēka pasaules apgūvē teorētiskajā izziņas procesā. Laiks veido kategoriālo esamības apguves horizontu un arī pamatu iekšējās jēdzieniskās struktūras sakārtotībai.

1. Kanta izziņas teorijā laiks šķietami tiek aplūkots tikai kā pasīvs zināšanu sintēzes nosacījums. Izziņas procesā subjekts iekļaujas ar jau noteiktu apziņas laika struktūru, kura sakārto perceptuālos tēlus noteiktā secībā. Pieredzes informatīvais saturs veidojas kā uztveramā procesa projekcija uz ideālā laika un telpas fona. Tomēr var atzīt, ka subjekta iekšējās laika attiecības pilda arī aktīvu funkciju izziņā. Jutekliskā tēla veselumu nodrošina ne tikai tajā atspoguļotās parādības satura veselums, svarīgu lomu pilda arī primārā sintēze, kuru veic perceptuālais laiks kā iekšējā uztveres forma, abstrahējoties no atsevišķiem saturiskiem raksturojumiem un savstarpēji attiecīnot jutekliskos uztvērumus, kā arī netieši saīs-

tot šos uztvērumus ar vienoto atskaites sistēmu — Es. Jutekliskā tēla veidošanās būtiskākais faktors — tieši dotā un pagātnes pieredzes sintēze — nav iespējams bez perceptuālā laika apriorās koordinātes. Perceptuālais laiks kā attiecību sistēma, tiesa, ir gan nepieciešamais, bet ne pietiekamais nosacījums zināšanu sintēzei, kas ietver arī daudzus asociatīvos un vēl citus gnozeoloģiskos mehānismus.

Pamatots ir V.Molčanova atzinums, aplūkojot laika un refleksijas attiecības I.Kanta apriorisma sistēmā: *"Kants atsakās no jautājuma: "Kas ir laiks pats par sevi?", un tas nozīmē atteikumu natūrfilozofiskai laika problēmas izpratnei."*¹³ Sākot ar I.Ņūtonu, šī izpratne sāk dominēt jaunajos laikos, tādēļ vēl jo nozīmīgāks ir I.Kanta mēģinājums veidot specifiski filozofisku laika izpratni, kas reizēm pazūd natūrfilozofiskajās idejās fizikālo priekšstatu ietekmē, kuri veido metateorētisko zināšanu līmeni. *"Gnozeoloģiskajā aspektā laika jēdziens raksturo, no vienas puses, jebkura darbības veida objektīvo nosacījumu pārskatāmību un "samērojamību ar cilvēku", no otras puses — īstenības jēdzieniskā tēla subjektīvos apstākļus."*¹⁴ Laika loma pasaules apzināšanās procesā, protams, ir nozīmīgs laika filozofiskās izpratnes aspekts. Turklāt I.Kanta laika izpratne ietilpst arī mācībā par prātu kā

refleksijā par izziņas procesa pamatojumu. Tomēr tas nebūt neizsmel visu šī jautājuma saturu. Laika problēma ietver arī citu apceres virzienu iespējas, neatkāpjoties no pieņemtā izejas punkta — atzinuma par apziņas laika horizontu. Tālākā filozofijas attīstība, it īpaši 20.gadsimtā, parāda, ka I.Kanta idejas sekmē visai atšķirīgu priekšstatu veidošanos par laiku. Dižā Karalauču filozofa izpratne, nenonākot pretrunā ar zinātnes metodoloģijas atziņām, varbūt vispārliciecināšāk iekļaujas filozofijas antropoloģiskajā problemātikā, it kā tiecoties atklāt kādu būtisku niansi atbildē uz paša I. Kanta izvirzīto jautājumu — "Kas ir cilvēks?".

Anri Bergsons

Vispārēju franču filozofijas domāšanas stila tradīciju turpinātājs intuitīvisma ievirzes atjaunotājs A.Bergsons, vai ik reizi savu uzskatu izklāstā polemizējot ar I.Kantu, it kā aizmirstot kopību mēģinājumos apzināt laika subjektivitāti, pats rosina modernā strāvojuma tapšanu laika apjēgumā. Šo ievirzi vēlāk katrs no sava pamatpieņēmumu skatījuma attīsta E.Huserls, M.Heidegers, arī citi autori plašajā kultūras semantikas laukā. A.Bergsona ideju ietekmi izjūt ne tikai filozofi, bet arī zinātnieki, dzejnieki, politiķi.

A.Bergsona koncepcijas pamatā ir atzinums par divām laika realitātēm. Vienu izsaka laiks

kā cilvēka eksistenciālais nosacījums, dzīves mērs, esamības tiešums. Tas ir savdabīgs psiholoģiskās izjūtas un izpratnes metafizisks traktējums. Citu pauž fizikālās kustības noteiksmes, kvantitatīvi raksturojumi, dažādu objektu mainīguma koordinātes. Pirmās realitātes aptvērums ir nepieciešama gara intuitīvi nepastarpinātā virzība, otrās — racionāli loģiskā analīze, varbūt visskaidrāk priekšstatāma dabaszinātņu orientācijās.

Pretstatā klasiskajai pēdējo gadsimtu filozofijas iedibinātajai laika izpratnei, kas pretendē uz zinātnes statusu, A.Bergsons postulē sarežģīti interpretējamo ilgstamības kategoriju. Ilgstamības būtība ir cilvēka pasaules veselums, nedalāmība. Tā ir dotā, nepārvaramā realitāte, kas aptver arī cilvēka tapšanu, tās īpašību dažādās izpausmes. Ilgstamība ir indivīda dzīves ietvars, nemitīga pagātnes, tagadnes un nākotnes mijiedarbība to neatkārtojamībā.

A.Bergsona teorētiski filozofiskā ilgstamības izpratne neglābjami saskaras ar ikdienas apziņas laika aptvērums, ar cilvēka acīm redzamās dzīves piepildījuma temporālo dimensiju. To nosaka franču domātāja centieni virzīt refleksiju gara darbības pamatnoteiksmju tiešamībā, empīriskajā realitātē. Šāds ilgstamības skatījums nenovēršami izaicina loģis-

kā analītiskuma klātesamību, kura ir tapusi gara līdzšinējā refleksijas gājumā. Vispirms A.Bergsona interpretācijā tas ir prāta priekšstatīšanas spēju apjēgums. Vai ir iespējams pārvarēt uzskatāmības, jutekliskās tēlainības ietvarus apziņas reālajā aprītē? Varbūt arī kategoriāli šķietami netveramais, nemitīgi pārejošais trauksmainais pamats ir jāiekļauj kādā apziņai jau sākotnēji ierastā uzskatāmā struktūrā, līdz ar to paliekot domāšanas priekšmeta ķermeniskajā nosacītībā. Laika pamatnoteiksmju — secības, vienlaicīguma filozofiski ierastais apjēgums atstāj iespējas telpiskumam ielauzties temporalitātes izpratnē, veidojot hronoģeometrisku uztvērumu. Laika izjūta jau savās būtiskākajās noteiksmēs nenovēršami atsvešinās, objektivējas telpiski uzskatāmos priekšstatos. Apziņas kvalitatīvo robežu sakļāvums izpaužas kā laika priekšstata vizuāli tēlains zīmējums. Eleātu radītais skatījums, iespējams, ik reizi no jauna rosina laika, telpas, kustības juteklisku reāli iedomātu saistības apceri. Neaizmirsīsim, ka arī A.Bergsons tiecas risināt šo zināmo neatbilstību starp laika un telpas apjēguma raksturu, iedibinātu civilizācijas teorētiskajā filozofiskā prāta virzībā. Gara spriegums savas laika nosacītības apjēgumā dominē pār visai rāmo telpas filozofisko aptvērumu. Kādas izmaiņas

gan jau ir vērojamas nedaudz vēlāk mūsu gadsimtā cilvēka pasaules noteiktības skatījuma izvērstībā — gara pašapliecinājumā laika iekšējai neatkarībai.

A.Bergsonam ilgstamība ir ne tikai temporalitātes filozofijas, bet arī filozofijas temporalitātes aicinājums vēlākajam izvērsumam prāta virzībā. Ilgstamības apzināšanās kā pretstats tik ierastajam cilvēka ikdienas pasaules mehānistiskā skatījuma pieļāvumam, pulksteņlaika nosacītībai. Bet varbūt galvenais ir atzinums, ka pati filozofija ir laika funkcija. Kādā vecuma pakāpē tā šobrīd atrodas? Vai to var apzināties retrospektīvi, prognostiski vai vēl kādā citā veidā? Filozofija nepazaudēs sevi, sava pasaules skatījuma neatkārtojamību, ja vien tā nepazaudēs laika izjūtu.

Martins Heidegers

Modernajā humanitāri orientētajā kultūrā filozofiskajās pretenzijās laika problēmas skatījumā atklājas arvien jauni, dažkārt pat negaidīti refleksijas aspekti. Temporalisms caurstrāvo gandrīz vai visu šī virziena prātniecību mūsu gadsimtā. 1928. gadā publicētās E.Huserla lekcijas lielā mērā nodrošina pamatu jaunai attieksmei mūsdienu laika izpratnē, tiecoties atklāt apziņas temporalitātes horizonta jēgu. Jebkuram apziņas tēlam, tā būtiskākajiem modusiem — uztverei, atmiņai, fantā-

zijai ir raksturīga laika aksiomātisko īpašību izpausmju — secības, ilgstamības, vienlaicīguma, arī citu laika pārdzīvojumu klātesamība. Detalizētā apziņas intencionalitātes laika nosacītības analīze paver kādu vispārējā tradīcijā visai negaidītu iespēju filozofiskajam garam atpazīt savas pašizziņas pretenzijas. No cita redzes punkta top Ž.P.Sartra franču filozofijai dažbrīd neraksturīgā smagnējībā veidots fenomenoloģiskais laika apjēgums darbā "Esamība un nekas". Visaptverošajā esamības—sev pārejā esamībā—sevī. Kāds šķietami negaidīts, bet varbūt pašsaprotams, ilgstošā apziņas refleksijā tapis atzinums — temporalitāti savā pasaulē ienes cilvēks. Hēgeliskās kategoriālās domāšanas stilā ir radies priekšstats par esamības laika izpausmēm, kuras šajā pasaulē īsteno ar pašapziņu apveltītais indivīds. Bet laika apjēguma meklējumi atdujas pret loģiskās domāšanas jēdzienisko ierobežotību, tās kategoriālo iepriekšnolemtību, citā skatījumā tiecoties atrast jaunas nianšes filozofiskajā saspringtībā — vēl un vēl.

Visai plašajā prāta pretenziju daudzveidībā ir jāizvēlas kāds pieturas punkts filozofiskajai kaislībai. Kādēļ gan tas savā akadēmiski skarajā sarežģītībā nevarētu būt M.Heidegera pienesums kultūras racionalitātes izvērsumā? It īpaši tādēļ, ka "Esamība un laiks", arī citas

vācu domātāja apceres atklāj filozofiskā gara iekšēji likumsakarīgo virzību gara īpatnību apzināšanā — no I.Kanta filozofiskās metodes sakārtotības apliecinājuma izziņas teorijā līdz humanitāri antropoloģiskai ontoloģijai, cilvēka problēmas atklātam centrējumam sevī. Arī šajā gadījumā "Tīrā prāta kritika" ir prāta refleksīvās virzības atbalsta punkts. Joprojām nozīmīgs ir pieņēmums I.Kanta izziņas teorijas radītajā izpratnē — laiks ir saistītājelements būtiskākajām transcendentālā subjekta izpausmēm.

M.Heidegers norāda, ka I.Kanta apcerēto triju sintēzes veidu pamatojums meklējams iztēles transcendentālajā spējā — laikā, jo tam atbilst trīs laika dimensijas. Sintēzei vērojumā atbilst tagadne, sintēzei iztēlē — pagātne, sintēzei jēdzienā — nākotne. Laika trīsdimensionalitātes interpretācijas iespējas lielā mērā ir tas pamats, kurš nodrošina pāreju no klasiskai gnozeoloģijai raksturīgā I.Kanta izpratnes nosacītā statiskuma uz M.Heidegera ontoloģijas temporalitāti jeb varbūt temporalitātes ontoloģiju.

Tā ir virzība laika izpratnē no kategoriāla filozofiska racionalizējuma, neizbēgama atsvešinājuma prāta bezkaislībā uz plašāku, daudzpusīgāku cilvēka eksistenciālo izpausmju aptvērumu. Izzinoši askētiskais, noteiktā abstrakcijas intervālā ietvertais raksturojums

tiek iekļauts vispārīgākā antropoloģiskās nosacītības kontekstā, bagātākā dažādībā, kas varbūt gan ir vieglāk gaistoša tiešamības jēdzieniskajai izpratnei.

M.Gelvens, sniedzot plašu laika izpausmju apceres pārskatu M.Heidegera darbā "Esamība un laiks", norāda, ka vācu filozofs atklāj cilvēciskās eksistences nozīmi cilvēka temporalitātē. *"Viņš neatlaidīgi pēta temporālo bāzi katram atsevišķam cilvēka pašrefleksijas veidam vai darbībai pasaulē."*¹⁵

M.Heidegera laika interpretācijā, iespējams, visspilgtāk atklājas mūsu gadsimtam raksturīgā pretenzija laika izpratnē — vēsturiskums. Laiks atklāj vēsturiskuma jēgu kā cilvēka esamības horizontu, kā viņa nosacītību šeit un tagad socialitātes kontekstā. *"Heidegeram laiks savā būtībā atklājas kā vēsturiskais laiks. Mēs neesam piedzimuši kādā vispārējā brīdī, bet tajā īpašajā brīdī, tajā īpašajā vidē, un, ienākot pasaulē, mēs, lai arī cik pieticīgi ienāktu tajā, iekļūstam tās vēsturiskajā liktens nolemtībā. Jo konkrētāk mēs izprotam cilvēciskās eksistences īslaicīgās saknes, jo skaidrāk mēs redzam, ka šī eksistence ir vēsturiska, nepārtraukti noris vēsturē. Kā īslaicīgais attiecas uz laiku, tā vēsturiskais attiecas uz vēsturi; kā mēs izgatavojam pulksteņus, lai mērītu laiku, jo mūsu eksistence ir īslaicīga,*

tāpat arī cilvēks veido vēsturi ar savu rīcību, jo viņa pastāvēšana ir vēsturiska."¹⁶ Cilvēka eksistences stingrais, nozīmes pilnais faktoloģiskais ierobežojums, mērījams paša dzīvē topošajā atskaites sistēmā, rada zināmā mērā pretstatu Platona — Popera "trešās pasaules" ārpuslaiciskuma kritērijiem, mēģinot zināšanu patiesuma nozīmi saistīt ar esamības vērtības nojautu, atklāsmes cerību vēsturiskajā nosacītībā.

Cilvēka esamību nosaka ne tikai tagadnes notikumi, realitāte un ilūzijas, bet arī pagātnes pieredze un nākotnes projekti. Apziņas darbības dažādās izpausmēs atklājas dominante virzībā uz kādu no šīm trim dimensijām. Empīriski psiholoģiskajā skatījumā tā ir indivīda vērtību izjūtas orientācija atmiņu iespaidos vai rītdienas projektos un sapņos, vai tagadnes jēgpilnajā aprītē. Individuālpsholoģijā šo orientāciju lielā mērā nosaka ne vien cilvēka rakstura vai konkrētās darbības īpatnības, bet arī pasaules ciklā pavadītais laiks — tā bieži vien ir indivīda cerības eksistenciālās nosacītības virzība uz rūpju pilnu nostalgiju. Savukārt teorētiski filozofiskais prāts visbiežāk par analītisko pamatu izvēlas tagadnes momentu, ik reizi no jauna tiecoties noteikt tā netveramās robežas, mēģinot veidot

priekšstatu par tagadnes attiecībām ar abām pārējām laika dimensijām.

M.Heidegers izvēlas citu apceres sākotnējo nosacījumu, iespējams, visvairāk atbilstošu lielā mērā paša radītajam eksistenciālisma filozofijas garam. Tā ir nākotnes prioritāte, jo tieši šajā laika atvērumā, īstenojoties projektam, cilvēks nosaka savu esamību. Cilvēks nekad nav rezultāts kā iepriekšnolemta būtība, viņš nemitīgi top, veidojas, apliecinot savu esamību nākotnē. Tajā, kā vēl nav, bet kas tomēr ir realitāte, tikpat lielā mērā kā visaptverošā empīriskā eksistence. Laika nākotnes dimensija ir mērķis, kas savieno priekšstatu daudzveidību. Mērķvirzība, cilvēka projekts veido pasaules apzināšanās kodolu tās temporālajā nosacītībā.

Veiktajiem pieskārieniem filozofijas vēsturē tapušajiem laika priekšstatiem ir izvēlēti ideju fragmenti, kuri autora iecerē varētu atklāt ne tikai dažādas šķautnes dimensijā — laiks un cilvēka pasaule, bet arī parādīt filozofiskās domas virzības atsevišķas likumsakarības, kuras ir būtiskas arī šīm subjektīvā gara izpausmēm, meklējot savu eksistenciālo attaisnojumu.

4. Laiks — orientācijas līdzeklis pasaulē

Orientācija pasaulē ir cilvēka esamības noteiktība. Tā ir mums atvēlētā nepieciešamība, kurā tiek atklāta eksistenciālā nosacītība. Apziņa izjūt, pieņem, ka neierobežotā īstenība sniedz iespēju atpazīt sevi. Atsvešinātā vienaldzība ir neitrāla, tomēr jāizprot un jāapliecina tas, ko cilvēks izvēlas saskatīt, izprast, apgūt pasaulē. B.Spinozas vai Ž.P.Sartra brīvības interpretācijā vai kādā citā nolemtības skatījumā.

Cilvēku ne vien aptver, bet arī caurstrāvo pasaules sakārtotība. Tā tomēr ir tuvāk savā klātesamībā nekā haoss, šis prāta līdz šim parasti virspusēji izprastais un šķietamais sakārtotības neesamības veids. Sakārtotība ir tuvāk tādēļ, ka cilvēks ik reizi no jauna to izvēlas, veidojot savu patību egocentriskajā pašapliecinājumā. Protams, ja vien starpība starp sakārtotību un haosu nav paša cilvēka radīta. Cilvēks tiecas pamatot arī savu — atšķirīgu no ārējās aptverošās eksistenciālās kvalitātes — civilizācijas nolemtības gaitā sakņotu pasaules sakārtotību. Un cilvēks top, dzīvo un mirst it kā atšķirīgu likumsakarību — ārējo un iekšējo — objektīvi neatvairāmā vai izvēlēta mijiedarbībā, kura atklājas antropoloģiskās pasaules saturiskajā nosacītībā.

Gara pašapliecināšanās rezultātā dzimst priekšstati par vispārēju pasaules kārtību — no senvēstures līdz mūsdienām tapušās interpretācijās. Pitagora matemātiskā, muzikālā, filozofiskā harmonija vai kāda cita īstenības apjēguma tradīcija veido pasaules izpratnes un izjūtas veidu, ietekmējot mūsu vietu esamībā, tās aprītē. Top pamatjēdzienu un priekšstatu kopums kā atklāsme par iespēju tuvoties bezgalības neierobežotībai, pieņemums par to, kādā dimensijā samērot cilvēku un viņa pasauli. Visbiežāk tā izpaužas centienos atpazīt sevi atsvešinātu vispārīgu sakārtotību strāvojumos, iepriekšnosacītā īstenības sakārtotībā.

Civilizācijas izvērsumā neizbēgama ir ne vien stāvokļa, bet arī virzības apzināšanās. To nosaka mūžsenā eksistenciālā pamata meklējumi, kuri izpaužas ceļa nojautās. Pamatā tam ir gara pamatpretrunas apjēgums — mainīguma, dinamikas un noturīguma, statikas nenovēršamā saikne. Prāts šo pretrunu tiecas risināt telpas un laika priekšstatu izvērsumā, apziņas tēlus veidojot atšķirības, līdzības un identitātes kategoriju semantiskajā kontekstā. Tas ir pašapzināšanās process, kategorizējot reālu vai iluzoru sakārtotību un nosacītību. Cilvēka pasaulē telpiskajam izvērsumam var priekšstatīt robežas kā apgūtu noteiktību, bet

laika patiesība ir tā neietveramība apziņas pretenziju ietvaros, jo pats laika horizonts nosaka šo pretenziju tapšanu un īstenošanas iespējas. Tomēr gars izvēlas laika asi — savas virzības pamatu, kura caurstrāvo civilizācijas procesu kā orientācija cilvēka pasaules saturiskām noteiksmēm. Tā ir gan sabiedrības vēsturiskuma atskaite sistēma, gan tai atvēlētās eksistences nosacījums.

Priekšnoteikums orientācijai daudzveidīgos cilvēka pasaules procesos ir vienotās vēstures gaitas priekšstatīšana dažādās gara izpausmēs — gan tikai vāji apzinātās nojautās, gan racionāli pamatotās filozofiskās teorijās kā atskaite sistēma un saistītājelements kalpo laika ass. Dažādi civilizācijas attīstības ritmi un tempi, kuri raksturo atšķirīgas sociālās kopības formas to kultūras savdabībā, tomēr tiek aptverti vienotā veselumā. Arī divdesmitajā gadsimtā aktualizētās Rietumu un Austrumu kultūras īpatnības nav pietiekamas, lai noliegtu cilvēces kopīgo virzību laika dimensijā.

Šī analītiskā pieeja, kas mēģina veidot racionālu attaisnojumu cilvēces virzībai, izmanto gan deduktīvu, gan induktīvu domāšanas stilu. Tik atšķirīgo metožu lietojums parasti izpaužas zināmā mērā vienotā teorētisko atziņu tolerancē pret sabiedrības vēstures empī-

risko faktu interpretāciju. Tomēr lietas būtība nemainās, vienotības priekšstats saglabājas, ir vien nianse, kuras attaisno prāta brīva racionalizācija. Filozofijas līdzšinējā attīstībā tas, pirmkārt, ir gara pašapzināšanās iemiesojums G.V.F.Hēgeļa sistēmā, kas ir savā pašapziņas vājumā līdzšinējās nelaimīgās vēstures loģiskās sakārtotības izpratnes kulminācija. Tā ir atteikšanās no šaubām par socialitātes dažādības interpretācijas iespējām, novirzēm cilvēces gara kopējā virzībā. Pasaules izpratnes loģika ir atcēlusi vēsturisko nejaušību, ietverot to viscaurskatāmākajā nacionalitātes likumsakarībā.

Vienotās virzības princips ir pamats laika priekšstata lietojumam teorētiskai un praktiskai orientācijai cilvēka pasaulē. Radot šo sakārtotības veidu, sabiedrības vēsture tiek strukturēta tās dinamikas aspektā, ņemot vērā cilvēka dažādās aktivitātes ekonomikā, politikā, zinātnē, mākslā, filozofijā. Katrai no šīm jomām ir savas iekšējā izvērsuma kvalitātes, tomēr tās ir arī savstarpēji saistītas tiešām un pastarpinātām saiknēm, tādēļ zināmā abstrakcijas intervālā var saskatīt visaptverošu vēstures virzības posmu eksistenci. Šādā strukturēšanas ceļā veidojas priekšstati par laikmetu vai kādu citu vēstures iedalījuma veidu, protams, bieži vien atšķirīgā vispārinājuma pakāpē. Ap-

zinātās darbības likumsakarības, kopīgās saturiskās izpausmes tiek projicētas mehāniskajā laikā, nemainīgajā cilvēka pasaules fizikālās realitātes atskaites sistēmā. Ir grūti pārvarēt šīs nosacītības sliekšni. Cilvēka iespēju īstenošanai atvēlētais un izvēlētais laiks kā ietvars, kurā īstenojas pašapzināšanās process.

Civilizācijas eksistences tiešā empīriski vēsturiskā arhitektonika ir viens no argumentiem, kas liecina par telpiski nošķirtu, arī saturiski diferencētu, bet tomēr kopīgu sabiedrības tapšanas un izvērsuma procesu. Otrs arguments ir meklējams izzinošā prāta racionalitātes īpatnībās — mēģinājumos veidot vienotu loģisko uzbūvi, kas aptvertu daudzveidīgās kultūras un subkultūras izpausmes un mijiedarbības īpatnības vienotā kategoriju un jēdzienu sistēmā.

Turklāt kopš kristietības izvērsuma Rietumu kultūrā sabiedrības esamība tiek skatīta un pakāpeniski arī izjusta kā lineārs, neatgriezenisks process. Cikliskums kļūst par sekundāru, pakļautu izpratnes īpatnību, visbiežāk saistītu ar empīriskiem priekšstatiem vai mītisku izjūtu. Neatgriezeniskuma princips ietver divas prasības — gan katra notikuma skaidri definētu individualizāciju, gan neiespējamību atkārtot parādības stāvokli vēlreiz pa tiem pašiem attīstības posmiem. Tomēr jebkuras at-

šķirības nosaka arī savu pretstatu — identitāti (un otrādi), kas pirmajā tuvinājumā izpaužas līdzīgu īpašību eksistencē. Saglabājoties pārādības relatīvajai noturībai, noteiktā abstrakcijas intervālā var neievērot izmaiņu virzību, līdz ar to — arī procesu neatgriezenisko raksturu. Dažādos cilvēka pasaules struktūrlīmeņos ir atšķirīgas procesu neatgriezeniskuma nozīmības pakāpes, tādēļ individuālais gars savos meklējumos dažkārt arī izjūt neskaidrību, saskaroties ar atsvešināto lietu kārtības nemainību vai parādību ciklisku norisi apziņai grūti attaisnojamos lokos. Tomēr filozofiskajā refleksijā visbiežāk šis kvalitatīvais noturīgums, esamības aptvēruma nesatricināmā stabilitāte, kāda nepārraujama eksistenciālās aprites noslēgtība tiek skatīta kā hēgeliskā izpratnes tradīcijā atcelts attīstības moments, kā iekšēja sabiedrības neatgriezeniskās virzības noteiktība. Tas ir nepieciešams, bet ne pietiekams nosacījums mūsu eksistenciālā attaisnojuma meklējumos, jo saglabājas metafiziska pretruna starp stabilitātes nenovēršamību un neatgriezeniskuma nolemtību.

Gara pašapliecinājums veido savas attīstības hierarhiju, īpašu virzības strukturējumu, kurā nereti izpaužas arī prāta pašpārliedzinātība. Tās ir pretenzijas aplūkot sava intelektuālā vērtējuma viedokļa attaisnojumu vēsturis-

kajā procesā. Turklāt šī orientācija bieži īstenojas socialitātes progresīva izvērsuma izpratnes ietvaros. Ir atpazīstams šādā skatījumā Rietumu pasaules lielās loģikas (G.V.F.Hēgelis) vai liberālās demokrātijas vērtību (F.Fukujama) apļiecinājums kādam līdzšinējās sabiedrības attīstības gaitā sasniegtam stāvoklim, kuru noteiktas fizikālās nosacītības mehāniskā laika ritējuma ietvaros varēs sasniegt arī pārējās, vēl pagaidām atpalikušās kultūras un sabiedrības sakārtotības izpausmes. Kategoriāla un sociālās pieredzes determinēta nolemtība caurstrāvo mūsu domāšanas stilu. Atliek vien vērtību un normu saskaņošana šajās bezkaislīgajās laika orientācijas struktūrās. Jo tas ir nolemts iedomātajā civilizācijas virzībā — labākajā vai vismaz nepieciešamajā no iespējamajiem ceļiem.

Vēsturiskums kā laika sociāli antropoloģiskā izpausme atklāj arī virzību uz nākotni. Tā ir nolemtības izpratne, kura tuvina filozofiskās ievirzes pasakai — priekšstatam par kāda vispārpieņemta, iecerēta stāvokļa sasniegšanas iespējamību, šeit un tagad, iluzorā realitātē. Šķietami nebeidzamā virzība ir noslēgusies pašpārliecinātības lokā. Vismaz mūsu pašreizējā gara stāvoklī, līdzšinējās virzības aptvērumā.

Šī, protams, nav M.Heidegera filozofiski izprastā virzība uz nākotni. Eksistenciālisma cilvēks kā projekts visbiežāk ir sekundārs tādās prāta apcerēs. Tas drīzāk ir Rietumu kultūrā nereti sastopamais vēsturiskuma racionālais ierobežojums — kāda augstākā punkta sasniegšanas postulējums G.V.F.Hēgeļa intelekta izvērsuma vai K.Marksa sabiedrības attīstības izpratnē. Tas ir civilizācijas attaisnojuma mēģinājums, kura saturu nosaka cilvēces pieredzes vērtību apjēgums individuālā gara izpausmēs, gara, kurš savu subjektīvo Es ir tuvinājis objektīvajam garam. Šī izpratne ir kā pamatprincips, kas izsaka vispārējo sabiedrības orientāciju laika dimensijā, pasaules apjēguma un izjūtas temporalitāti. Svētajos Rakstos, filozofijā, ikdienas apziņas vispārinājumos ir tapusi pārliecība par likumsakarīgu cilvēces iepriekšnolemtību. Tā ir arī uzticība vienotajam vēstures laikam, izjūtai par kādu pagaidām neizprastu aicinājumu.

Laika kā orientācijas līdzekļa izpratne mainās vēsturiskajos attīstības lokos. Arvien sarežģītāka, kvantitatīvi izvērstāka kļūst gan sabiedrības organizācija, gan socializācijas process. Arī orientācijas nosacījumu izvērstība kļūst vairāk strukturēta. Bet vai tādēļ cilvēks adekvātāk orientējas savā pasaulē? Atbildi varētu sniegt cilvēka attīstības daudzdi-

mensionāls apjēgums, vērtējums kulturoloģiskā refleksijā. Cilvēka kvalitātes mainīguma un nemainīguma attiecības ir mūžīgā problēma, kuras risinājumam ir tik dažādi aspekti ar atšķirīgu argumentāciju. Arī šeit nav vienota, stingri loģiska kritērija vērtējumam kultūras semantiskajā laukā. Iespējams, ka jaunu, vēl neapzinātu impulsu prāta apcerei var sniegt K.Levi–Strosa pieņēmumi, salīdzinot senā un modernā cilvēka domāšanas struktūru, mitoloģiskās un zinātniskās domāšanas nosacītību. Būtiskākais ir nevis ārējā, empīriski skatāmā realitāte, bet civilizācijas pašrealizācijas process, intelekta izvēsums, kurā gars savā nenovēršamībā mēģina samērot izvēlēto virzības attaisnojumu un sociālās dzīves realitātes izpausmes, pretrunīgas tiešajā, grūti motivējamā daudzveidībā.

Tomēr pats vienotais vēstures laiks kā sabiedrības virzības struktūra nav neapšaubāma likumsakarība, bet gan jautājums. Cilvēces vēsturē bieži ir pretstatījušies ekonomiski, politiski, garīgi centrīecies un centrībēdzes spēki — mūsu gadsimts ir jauns posms šajā pretējo tendenču cīņā un vienībā. Centralizācijas tendence izpaužas ne tikai varas koncentrācijā, bet arī dažādu sabiedriskās dzīves sfēru pakļaušanā vienotam ritmam un tempam,

stereotipiem priekšstatiem. Sociālo procesu unifikācija atklājas cilvēka dzīves laika raksturojumu standartifikācijā. Cilvēka laika priekšstati vienkāršojas ikdienas dzīves ritumā, dažkārt tie tiek reducēti pat līdz sociālo īpatnību iekļaušanai mehāniskā laika izpratnē. Nenoliedzot atšķirības Rietumu un Austrumu kultūru starpā, šīs varbūt fundamentālākās vēsturiski tapušās mentalitātes īpatnības, tomēr tiek mēģināts veidot vienu skata punktu katras kultūras tradīcijā par to otro — svešo. Modernajā sabiedrībā teorētiskā līmenī, iespējams, vienīgi K.G.Jungam ir izdevies pārvarēt šo centrējumu sevī, kurš tomēr pretendē uz globālu risinājumu. Vienotas sabiedrības dzīves laika orientācijas, vienotas vēstures procesa formālās struktūras apzināšanās, kas ir veidojusies gadsimtu gaitā, ir jau tuvu savai kulminācijai un tagad arvien noteiktāk var sevi pieteikt decentralizācijas tendence. Ne ekonomiskā vai politiskā nozīmē, bet daudzveidīgas subkultūras niansēs. Kultūras aprītei un garīguma jaunam lokam, kas taps pēc šīs informatīvās sabiedrības, ir nepieciešama sociālās grupas, atsevišķas personības laika izjūtas saglabāšana. Cilvēka pasaules vienotā laika sakārtotība, laika līnija ir līdz šim pārāk pietuvināta fizikālai atskaites sistēmai,

zaudējot kultūras izvērsuma daudzpusību, kas varētu rosināt jaunu saskarsmes līmeņu tapšanu.

Turklāt līdz šim pagātnes pieredzes atmiņu priekšstati un nākotnes paredzējumi ir bijuši pakļauti tagadnes prāta praksei, kas savukārt gan apzināti, gan neapzināti iekļaujas materiālās objektivitātes nosacītībā. Ir īstenojusies savdabīga laika joslas sašaurināšanās, pietuvinājums racionālās pārskatāmības iespējām. Cilvēka pasaules pārlicīgā esamības tiešamība parasti ir kultūrai ārēju spēku nosacīta. Tik svešs un neizprotams ārpus sastingušās oficiālās vēstures teorijas ir karalis Arturs Apaļā galda varoņu vidū, inku dārgumu glabāšana vai simetrijas otra puse — ekoloģiskā situācija, politisko līderu rīcība pēc simt vai piecsimt gadiem ir vien abstraktas prognozēšanas priekšmets. Tā cilvēks dzīvo sava laika horizonta ietvaros, neredzot iespējas veidot citu kvalitatīvo noteiktību.

Tomēr vienotās laika ass izpratne un izjūta atklāj arvien lielāku iekšēju pretrunīgumu. Modernajā gadsimtā to īpaši nosaka daudzu sociālo normu relativizācija. Cilvēks arvien biežāk saskaras ar daudzveidīgām sistēmām, kurām ir atšķirīgi funkcionēšanas ritmi un tempi. Sabiedrības dzīves unifikācija nespēj ap-

slēpt to, ka sociālajai īstenībai ir varbūtīgs raksturs. Un mehāniskā pulkstenlaika dzelžainais ritms ir tikai viens no daudzajiem laika orientieriem pasaulē. Iekļaujoties atšķirīgās sociālajās sistēmās, cilvēkam veidojas dažādas laika metriskās orientācijas, kuras lielā mērā nosaka cilvēka dzīves veida un stila strukturētību. Sociālo attiecību daudzveidības pieaugums, sabiedrības normu konservatīvisma mazināšanās un vairāku vērtību sistēmu relativizācija sāk padarīt dinamiskāku priekšstatu kopumu par sociālās realitātes laika attiecību īpatnībām. Laika orientācijas pamats ik reizi no jauna ir postmodernā īstenība, plūstošā pasaule, kuru nevar korekti definēt. Var tikai izjust piederību kādai eksistenciālai kopībai, racionāli neaptveramai esamībai, kuras loģiskā pamatotība ir pakļauta nemitīgām šaubām.

Laika apjēgumā, ar kura palīdzību īstenošanas orientācija apkārtējā pasaulē, ietilpst galvenokārt metriskās attiecības. Tās ir kvantitatīvi izteiktas, visbiežāk saistītas ar cilvēka ikdienas darbību vai teorētiski vispārpieņemtu laika horizontu, aptvēruma robežu. Ne tik bieži orientācijas funkciju pilda kvalitatīvo, fundamentālo laika attiecību atainojums, jo parasti orientācijas struktūra funkcionē mazapzinātā līmenī un priekšstats par to var veido-

ties īpašā refleksijā vai mākslinieciskā attēlojumā. Tā ir gara stāvokļa izpausme — no nojautas līdz pašapliecinājuma noteiktībai, kas centrējas individuālās apziņas nosacītībā.

Sabiedrība savā eksistenciālajā izvērsumā ir radījusi laika orientācijas kopainu cilvēka pasaulē — dažādu dimensiju izpratnes, realitātes struktūru apjēguma, vēsturiskuma izjūtas saikni. Bet indivīdam šī kopaina vienmēr būs robeža, kuru pārkāpt ir viņa teorētiski neizskaidrojama nolemība. Tā ir pamestības izjūta, individualitātes pirmreizības apjēgums, vēlme ik reizi no jauna rast pamatojumu orientācijai pasaulē, kura rosina pārkāpt horizonta ierobežojumus.

Indivīdam reflektējot par savu stāvokli pasaulē, tiecoties rast cilvēka esamības attaisnojuma izjūtu, atklājas neapturama vēlme pārvarēt savas dzīves eksistenciālo nosacītību. Tas ir vienlaikus metafizisks un psiholoģisks mēģinājums "atstāt aiz iekavām" tiešamības apstākļu radītās orientācijas likumsakarības, veicot atkāpšanos no veselā saprāta un ikdienas apziņas ierastās laika kārtības, arī natūrfilozofiskās neizbēgamības cilvēka priekšstatu pasaulē.

Šī vēlme izpaužas apziņai raksturīgā spontanitātē, kas ir tik grūti teorētiski izsakāma —

ne tikai zinātnes, bet arī filozofijas valodā. Pat A.Bergsona apcerē tā kļūst pārāk sastingusi, konceptuāli noturīga. Bet gars jau ir paguvis atklāt laika ierobežotības negatīvo nozīmību un arī vēlmi mainīt savu ievirzi, aiziet no vispārējās lineārās plūsmas. Ne tikai noliegt nosacītību, bet arī atrast to, tomēr jau citā kvalitātē. Apziņas dzīlēs slēptu vērtību un neizprotamu emociju rosinātā intelekta spēle, kas dzīvo H.Heses Stepes Vilka meklējumos rast dialogu ar citu. Tas ir vientuļa monologa pārvarēšanas iespējamības apliecinājums, lai veidotu klusuma sarunu ar otru, kurš atrodas citā eksistenciālā laika dimensijā. Lai aizmirstu iepriekšnolemtību tagad un šeit. Ir vien kāds neapstrīdams mēģinājums pārvarēt apzeltītās pagātnes nostalgiju un progresīvās nākotnes perspektīvu, lai rastu brīvību nepazīstamajam. Tas ir ceļš sava laika radīšanai, pārvarot gan fizikālo realitāti, gan cilvēces noietos gadsimtus un laikmetus. Pamatojoties uz pašrealizācijas radītās vērtību sistēmas, individuālais gars veido savu temporālās orientācijas punktu, atšķirīgu no atsvešinātās realitātes.

Tomēr gara virzība arī savā spontanitātē nav pašpietiekama — pat kādā šķietami iepriekšnolemtā saprātam naidīgā vēlmē tā nespēj atvairīt kultūras radītās struktūras, izsa-

kot brīvības apliecinājumu pretstatā ārējai normatīvajai realitātei. Noliedzot šīs realitātes laika raksturojumus, to īstenos vai iedomātos ierobežojumus, cilvēks apzināti vai neapzināti izmanto visaptverošo temporālo nosacītību kā atskaites sistēmu savas izpausmes nenovērtamībai. Jo viņš ir nolemts palikt cilvēka pasaules laika dimensijā, varbūt vēl neizvērstā simbolā, neapjaustā skaidrības meklējumā.

Ir grūti atbildēt uz jautājumu — vai šī laika dimensija ir tuvāka pulksteņa fizikālajai realitātei vai kultūrnosacītības poētikai. Laiks kā orientācijas līdzeklis ir daudzveidīgi struktūrēts, pārāk neviendabīgs, tas atklāj cilvēka pasaules pretrunu risinājuma sarežģītību. Fiziskā klātesamība, iesaiste kultūras semantiskajā laukā, individuālo iespēju apzināšanās nosacītība. Izvēle laika orientācijā ir meklējama šo triju kvalitāšu mijiedarbībā, tiecoties atrast savas patības pamatus. Reti tas izdodas teorētiskā skatījumā tā pārlicīgās racionalitātes atsvešinātības dēļ. Tā ir atsvešinātība, kura mēģina sevi apliecināt konceptuālā stingrībā, ierobežotā nosacītībā. Visbiežāk intelektuālo vēlmi var apmierināt apziņas acumirkliņa noskaņa. Varbūt tēlojot skaidrību kā M.Fombērs savā dzejolī "Interjers".

*leplīsis pulkstens
Sit ārpus laika,
Senās istablietas
Sniedz savu neizprasto dvēseli.*

*Gribētos atrast
Vārdus bez skaņas,
Tēlojot skaidrību,
Kas tikko manāmi dziest.¹⁷*

Tā dzisis, kamēr nebūs caurskatāma socialitātes simbolu realitāte. Cilvēks ir nolemts izvēlēties socialitāti, līdz ar to tiecoties saskaņot laika orientāciju dažādību, lai saglabātu trauslo dzīves veselumu. Līdzšinējā pieredze rosina pieņemt atzinumu par salīdzinoši lielāko mākslinieciskā gara brīvību antropoloģiskās refleksijas izvērsumā. Arī aptverot laika attiecību neatkarību no piesaistes telpiskajai noteiktībai, dzīves acīmredzamajai uzskatāmībai. Un attālināt nenovēršamo cēlonību H.L.Borhesa radītās pasaules nemitīgajā nozīmīgo notikumu maiņā. Tas ir apliecinājums Es patiesībai, nezinot, kurš no mums raksta šo lappusi. Kā noteikt šo duālisma orientāciju laikā?

Šādā gara nenoteiktības stāvoklī, iespējams, likumsakarīgs ir jautājums — kas nosaka cilvēka pasaulē laika orientācijas neizbēgamī-

bu? Dž.Džoisa Ulisa orientācijas nesakārtotība ir pārāk perfekta, lai neatklātos vienaldzīga attieksme pret laika nosacītību. Viss top it kā ārpus orientācijas, nenovēršamajā esamībā. Tomēr mītiskā, ikdienišķā, moderni mākslinieciskā saistījums ir apziņas slānis, kas individuālā gara spontanitātē izsaka vien vēlmi izklūt ārpus racionāliem pieņēmumiem. Tie ir pieņēmumi, kuros laika nosacītība ir kā horizonta nolemtība. Pārvarēt to vēl nenoteiktā, mūžīgi topošā laika orientācijā, īstenojot cilvēka eksistences iespējamību, — tas ir gara ceļš, caur savu sākotni atdzimstot pašnoliegumā un pašapliecinājumā.

5. Laiks kā vērtība

Līdzšinējā kultūras aprītē iecerētās prāta pretenziju bezgalīgās izvērsuma iespējas rosina paust valodā to, ka laiks ir ne tikai orientācijas līdzeklis pasaulē vai eksistences maiņīguma mērs. Tas veido arī patstāvīgu atskaites sistēmas tēlu cilvēka dažādā pašapzināšanās pakāpē īstenotajos eksistenciālā attaisnojuma meklējumos. Laiks šajā gara ievirzē tiek it kā substancionalizēts, priekšstatīts kā nemainīga īpaša esamība.

Prāta metafiziskais dramatisms pretstata refleksijā par cilvēka patības pamatu radīto, objektivitātes vēlmju caurausto neglābjamo pasaules aptvēruma atsvešinātību intelekta vispārnozīmības vienaldzībai individualitātes jēgas izpratnē. Gars savā izvērsumā ir radījis īpašu pasauli, kuru aplūkojot tās transcendentajā nozīmībā, neizbēgams ir jautājums — kādēļ cilvēkam ir nepieciešama laika ideja? Ko indivīda pašrealizācijā var sniegt arvien perfektāka un izsmalcinātāka savas pasaules temporāla sakārtošana ikdienas esamībā vai mūžības pretenzijās? Iekšēji nojaustais vai pamatotais garīgais pirmsākums nekad nespēs samierināties ar daudzveidīgi izprotamo un izskaidrojamo, bet praktiski nemaināmo nolemtību. Tā vienmēr paliks laika atsvešinājuma izpausmē.

Trausla un skaudra ir gara vēlme atrast savu šķietamās nejaušības nosacīto punktu priekšstatītajās laika attiecībās, iztēlē radīto vietu mūžīgajā šodienā. Eksistenciālā attaisnojuma ziņā nevar noteikt starpību — vai es esmu dzīvs, vai tu esi miris. Nav atšķirības starp aizgājušo, esošo, nākamo gara iemiesojuma eksistenci. Vienlīdz neizlēmīga un izšķiroša ir nolemtība.

Tomēr ir grūti pārvarēt neviena nenoteikto pārlicību, ka tieši man ir iespējams teikt pēdējo spriedumu — pirms sasniegtās patiesības miera. Seksta Empīriķa, Augustīna, I.Kanta, A.Bergsona, M.Heidegera un tik daudzu šeit neminēto domu izpaušmju vērtējums ir mana vai jebkura cita filozofējošā gara pretenzijās atzīts vai neatzīts pamats. Un tas ir tikai vienaldzīgajā ontoloģiskajā tumsā tapušu prāta atzinumu skatījums no gara ceļā brīvi izvēlēta individuāla pašrefleksijas punkta.

Mana eksistence ir nezināmajā atzīta nosacītība, kura nav pārsūdzama. Tas ir vienkārši tādēļ, ka nav tiesneša, kuram nosūtīt iedomāta vai reāla prokurora vēstījumu. Ir vien advokāta intelektuālā un ierēdnieciskā atvaļinājuma bezgalīgā nenoteiktība. Mūžīga un nevienā laika spīdī neeksistējoša situācija.

Manā izziņas un vērtību aptvērumā neviens neliedz man atcelt kaut kur, kaut kad anonīmi radīto, vispāratzīto laika attiecību nozīmību. Jāpārvar vien intelekta vienaldzība un bezpersoniskā līdzdalība pasaulē, lai nokļūtu cilvēka esamības nosacītības tuvumā, vismaz iekļaujoties psiholoģiskajā tiešamībā. Atpazīstot citu, izjūtot viņa nolemtību.

Ž.L.Nansī laikam veltītajā prāta skicē teic: *"Mēs esam laikabiedri eksistencei. Vienā ziņā tas padara mūs par laikabiedriem visiem cilvēkiem visos laikmetos."*¹⁸ Laika biedru, domu biedru, likteņa biedru kopība. Tā ir vien cilvēka pasaules sakārtotības un nolemtības izpausme. Laika attiecības ir nemainīgas, prāta atsvešinātajā skatījumā iekļaujot mums nezināmu, varbūt dažkārt konkrēti vēsturiski vai iedomās izgaismotu personu dzīvi. Tomēr gara aktivitātēs neglābjami tiek aizmirsta šī nosacītība, ik reizi no jauna meklējot intelektuālo tuvību, kopsakarības it kā sākotnēji sniegtajā individualitāšu neatkarībā, dažādības neierobežotībā.

Gan šī gara sākotnējā pretrunīguma pamatā, gan tā izvērsuma daudzveidīgajās izpausmēs ir laika vērtības izjūta, priekšstatījums, apjēgums. Vērtības nozīmība ārpus ikdienas apziņas ietekmes sfēras reti izpaužas kā neap-

šaubāms labums, tā parasti ir pretrunīga ap-
liecinājuma process.

Laiks ir prāta noteiktība, kura raisa gara re-
fleksijas aktivitātes mēģinājumos apšaubīt sa-
vu nolemtību. Cilvēkam atvēlētais eksistenciā-
lais laiks ir apriora vērtība, kura gan tiek emo-
cionāli dažādi uztverta un dažkārt arī kritiski
racionāli apcerēta — šekspīriskā vai makja-
velliskā izgaismojumā. Un tomēr tā ir patības
nosacītība kā absolūti nepārsūdzams dots.
Arī tad, ja nav paspēts iemīlēt filozofiju un iz-
just nepieciešamību meklēt eksistenciālo at-
taisnojumu galīgajai esamībai.

Šī esamība ir pamats cilvēka pasaules iz-
vērsumam, to strukturējot arī temporālās sa-
karībās — ritmā un tempā, šajās ierastajās shē-
mās tiecoties apjaust dzīves piepildījumu —
no dzimšanas līdz nāvei konkrētā vēsturiskā
brīdī. Arī viens no spilgtākajiem mēģināju-
miem mainīt šo klasisko racionālā prāta ievir-
zi — A.Bretona sirreālisma otrajā manifestā
postulētā un S. Dalī mākslā paustā vēlme
priekšstatīt savdabīgu “bezlaika stāvokli”, ku-
rā it kā zūd laika noteiktība, ieplūstot sastin-
gušās plastiskās formās, tomēr sasniedz daudz-
veidīgāku rezultātu ar visai plašām interpre-
tācijas iespējām. Sirreālisma orientācija ir vēr-
sta pret ikdienas apziņas izpratni, kura jau ir

nostiprinājusies plašā garīgo aktivitāšu laukā, — laiks ir lieta, kura var gan piederēt, gan nepiederēt cilvēkam. Laika var pietrūkt, un tas var palikt pāri. Šo izpratni, kā arī laika attiecību linearitātes un neatgriezeniskuma mitoloģizāciju dižā katalonieša gleznās atklāj paustā pasaules izjūta. Laiks arī šeit nezūd kā vērtība, tas iegūst detalizētāka skatījuma prasību un pamatojumu.

Neaptveramā ārējā spēka noteiktās robežas tiek garīgi teorētiski un praktiski apgūtas, pateicoties laika dimensijai — šai realitātes šķietamībai un šķietamības realitātei. Izejot ārpus fiziskā, telpiskā aptvēruma, ikdienas apziņas domāšanas stereotipiem. Pamats ir refleksija par individuālo laiku kā iekšēju pašvērtību, kura tomēr nemitīgi izvēršas vēsturiskajā cilvēces laika konstrukcijā. Indivīda sociālā eksistence veido ne tikai saskarsmes kolektīvisma, bet arī visas sabiedrības ontoloģizētu esamības laika nozīmības apjēgumu. Laika nozīmība atver visas cilvēka pasaules sakarības, sākot ar individuālā pārdzīvojuma neatgriezeniskumu un beidzot ar universālu esamības attiecību apjēgumu. Šajā procesā top iekšējā un ārējā attiecību dimensija, apzinātā vai neapzinātā socialitātē saistot intīmi vērsto indivīda eksistenciālās jēgas apceri un

priekšstatu par atsvešināto Visuma laika koordināti. Vēsturiskuma ideja intelektuālajā spēlē ļauj apziņai gan attālināt, gan pietuvināt dzīves telpas apvārsni. Izmantojot P.Rikēra domu gaitu, var teikt, ka dzīves telpu veido bagātības, ko vēsturiskajā tagadnē ienes tradīcijas, un ilgu un cerību horizonts, kas iekļauj nākotni tagadnē. *"Dzīves telpa var būt šaura un trūcīga, ja mantojums ir sklerotisks, miris, nekustīgs. Ikdienas laika organizācija palīdz ātri pietuvināt ilgu apvārsni, savukārt utopijas par garīgo atjaunotni, saprašanos un atkalapvienošanos var to bezgalīgi attālināt."*¹⁹

Cilvēka eksistences vērtējums ir caurausts ar temporalitāti, laika nosacītība tiek izjusta kā antropomorfa būtība, kura atklāj kultūras saikņu vienotības pretrunīgo pamatu. Cilvēks savu dzīves telpu kā vērtību apgūst dinamiskā virzībā — gan tiecoties pārvarēt hermeneitisko apli, lai iejustos aizgājušo paaudžu garīgajā pasaulē, gan mēģinot atminēt nākotnes lielo noslēpumu — spēju paredzēt kvalitatīvas izmaiņas cilvēces ceļā. Šī pagātnes un nākotnes dimensiju apgūšana ir vērtība, kura ietilpst eksistenciālā attaisnojuma principu izvērsumā. Ne tikai notikumi, kuriem ir savas laika koordinātes, bet arī pats laiks apziņā konstituējas kā jēgpilna esība. Tā ir kā ideāla ek-

sistence, kura atļauj īstenot pāreju no lietu pasaules simbolu pasaulē. Atraušānās no eksistences nosacītības, no praktiskās ikdienas darbības realitātes ļauj radīt īpašu temporālo garīgās eksistences izjūtu un izpratni daudzveidīgajās simbolu attiecībās.

Pašas laika attiecības kultūras vēsturē ir ieguvušas simbola statusu dažādajos konkrēti vēsturiskajos eksistenciālā attaisnojuma meklējumos. Esamības nozīmju bezgalīgajā laukā tiek akcentētas kādas noteiktas, gara attīstības loģikas determinētas laika attiecības, uzsverot kultūras aprites jēgas piepildījumu.

Šī simbolu izpausme ir apjaušama, skatot cilvēces vēstures virzības atsevišķu posmu interpretācijas temporalitātes aspektā. Tā ir saistītājelements, lai veidotu kopainu par cilvēces pagātņi, kura ir nepieciešama šodienas stāvokļa izpratnei. Laika rats senās Ķīnas tradīcijās vai episkā Viduslaiku ilgstamība un ritmiskā stabilitāte mūsdienu meklējumu ievirzēs, nozīmes radīšanā civilizācijas virzības izpratnē.

Vērtība ir prāta tagadnes klātesamības egoisma izpausme. Tikai pašreizējā laika punktā garam ir iespējas kritiski vērtēt aizgājušo pasauli ceļu. Šīs dabiskās — es domāju, tātad eksistēju — tiesības parasti ir neapstrīdētas arī aksioloģiskā aspektā. Esamības pamatpremisa

neglābjami nosaka arī vērtību skatījuma izvērsumu. Varbūt arī neapzinātais, iekšēji centrētais attaisnojums pārejošajai šodienai, mirkļa realitātei.

Tomēr laika izjūtas emocionalitāte nemitīgi ietekmē filozofiski racionālo cilvēka eksistences skatījumu. Intelektuāla vienaldzība vai ironiska prāta spēle parasti atkāpjas neglābjami aizejošā dramatisma vai traģisma priekšā. Pārāk gaistoša ir pārdzīvoto izjūtu neatkārtojamā esamība. Vien atsvešināts skatījums ļauj priekšstatīt bezgalīgās pagātnes sakārtotības nozīmību. Parādību neatgriezeniskuma aptvērumš atklāj laika vērtību kā vispārīgāko cilvēka pasaules attaisnojuma mainīguma mēru. Cilvēka dabai raksturīgā vēlme jēdzieniskā vai vismaz uzskatāmu priekšstatu formā pašrefleksijā attēlot šo aizejošo eksistenci arī rada pamatu laika idejas nozīmīguma apzināšanai. Tas ir likumsakarīgais bezkaislīgā naturālisma izpratnē apjaustā laika plūduma vai laika attiecību realitātes saskarsmes punkts ar gara brīvības neierobežoto horizontu.

Tomēr pagātnes un tagadnes dimensiju tuvināšana nav vienīgais apziņas aktivitātes izgaismojums. Laika attiecību simetrija, ņemot vērā nākotnes dimensiju, nav tikai prāta iztēles auglis, bet arī garīgās dzīves ne vienmēr skaidri apjausta realitāte ar savu eksistenciālā

attaisnojuma nosacītību. Tiesa, nekad nezau-
dējot jautājuma nozīmību — vai tā tiešām ir
simetrija ar savu telpisko uzskatāmību? Kā pār-
ejošajā mirklī spēj saistīties īstenotais un var-
būtējais?

Nākotne kā bezgalīga cilvēka pasaules ie-
domāto vai reālo iespējamību telpa tiek daudz-
šķautņaini apgūta gara pretenziju īstenošanas
procesā. Šī telpa raisa plašu eksistenciālo iz-
jūtu gammu — cerības, bailes, arī racionali-
zētus centienus paredzēt varbūtējos notiku-
mus cilvēka esamības perspektīvai, iecerēta-
jai neierobežotajai bērna attīstībai.

Aptverot pagātnes dimensijā aizgājušo vai
aizejošo pasauli, nezūd gara veseluma izjūta,
virzība neapzinātajā ir sapratnes caurstrāvo-
ta. Izskaidrojums gan rada interpretācijas
problēmas, tomēr vienmēr ir apjaušama apzi-
ņas radīto sliekšņu kontrole, pat tiecoties vēr-
sties slēptākajos garīgās dzīves slāņos. Varbūt
tā ir antropoloģiski psiholoģiska ievirze, kura
mēģina tuvināt pārdzīvoto izprotamajam. Ga-
ra nenoteiktība, arī iekšējā sašķeltība krasāk
izpaužas nākotnes versijā — no pašpārlicie-
nātības Nostradamusa vai K.Marksa stilā ietu-
rētajam apliecinājumam līdz zinātniski iecerē-
tai vai izmisīgi ironiskai atziņai par neiespēja-
mību paredzēt nākotnes notikumus un sabied-
rības virzību. Tās ir prāta šaubas, kuras ir ietver-

tas eksistenciālo izjūtu kontekstā, mēģinot ik reizi no jauna atrast droši ticamu pamatu apturētajā un tāpēc priekšstatos tveramajā pasaulē.

Gara kaislības, apzinoties tagadnes neskaidrās robežas, šodienas neizmantoto iespēju esamības likumsakarīgo iespēju pārejā pagātnē un nākotnes iespējamības trauslumu vai pat apšaubāmību rada laika attiecību vērtības izjūtu. Tā ir apziņas dzīves neizbēgamība — apjaust sava ontoloģiskā horizonta nolemtību. Paša cilvēka radītā pasaule, pārdzīvotais objektīvajā un bezgalīgajā ārējās esamības iekļāvumā īstenojas laika attiecībās, kuras iegūst vērtību statusu. Tas ir cilvēka nemitīgs pašapmierinājums — atrast attaisnojumu savai eksistencei brīvības un nepieciešamības savstarpējā nolemtībā.

Mēs pieņemam, ka viss šajā pasaulē norit laika attiecībās, arī mums dotās iespējas īstenojas Dieva, matērijas vai kāda trešā un ceturtā spēka iedomātā un reālā temporalitātē. Šo abstrakto priekšstatu var noliegt, mēģinot veidot savu intīmo un neatkārtojamo ceļu esamības vienaldzībai atšķirīgā dimensijā. Tikai — pārāk netveramas iluzorajā gara apskaidrībā kļūst laika attiecības, arī prāta šķietamajā brīvībā. Brīnums nav noticis, gars ir atgriezies savā sākotnējā neaptveramajā stāvoklī — pēc neesamības un pirms esamības.

6. Laiks ir *starp*

Gara dzīves centrējums prāta pretenziju lokā fundamentālu cilvēka pasaules problēmu aptvērumā ir raksturīgs Rietumu kultūras, varbūt arī visas civilizācijas apritei. Neizbēgams apziņas aktivitātes ceļā tādēļ ir jautājums — vai mēs varam izteikt racionāli caurskatāmā, prāta refleksijai pakļautā apjēgumā tās sakarības, kuras tiek apjaustas, priekšstatītas kā laika attiecības? Kāds ir prāta pretenziju attaisnojums? Kā gara īstenotā cilvēka pasaules kategorizācija atbilst indivīda orientācijai esamībā un vērsumam iekšējās dzīves noteiktībā? Atbildei uz šiem jautājumiem vispirms jāizvērtē, vai gara pieredzes izvirzīto laika pamatraksturojumu izvērsums (ilgstamība, secība pagātnē, tagadnē, nākotnē, pirms un pēc attiecības) ļauj apmierināt prāta pretenzijas eksistences temporālās kvalitātes apzināšanās jomā? V.Okama "bārdas naža" aksiomas ievērošana ir nepieciešams nosacījums prāta pārnākumiem teorētisku sistēmu veidošanā, ja vien tas nekavē šaubu principa saglabāšanos prāta pretenziju lokā. Jo vienmēr atklāts paliek jautājums par simbola, izprasta E.Kasīrera interpretācijā, daudzveidīgo nianšu atklāsmes iespējām. Pamatpieņēmumu izvēle nedrīkst kavēt gara daudzveidīgo izpausmju centienus.

Mēs pieņemam, mēs atzīstam, mēs ticam, ka laiks ir universāla sakarība, visaptveroša no-

lemtība. Cilvēka pasaules telpiskā aptvēruma ziņā — no kosmiskā sprādziena līdz indivīda psihiskā procesa niansēm. Bet pret šo nolemību veidojas arī personiska, intīma attieksme individuālā gara izpausmes daudzveidībā. Tā ir eksistenciālā pamata izjūtas izpausme, kura pastarpināti atklājas zināšanu noteiktības un prāta neskaidrības, pārliecības un šaubu savijumā. Jautājums ir — kādā tuvinājumā filozofiskā doma aptver šo individuālā gara esamības noteiksmi? Kādas refleksijas iespējas par empīriski tieši doto indivīda dzīves loka ilgstamību un sakārtotības tapšanu?

Tas ir gara sākotnēji neierobežoto, pašpaliecinājumā atzīto metafiziski un vēsturiski nosacīto iespēju izvērsums. Ne tikai teorētisku meklējumu ceļā, kurā jāatstāj aiz iekavām pašā ikdienā iepazītā pasaule. Šaubu princips prasa ik reizi no jauna veidot attaisnojumu individuālā gara pašpārliecinātībai atzinumos, ka tam ir izdevies iekļauties transcendentālajā pasaulē, atbrīvojoties no empīriskās nolemības. Šie atzinumi tomēr nesniedz iespēju *a priori* noteikt, vai ir atkāpusies pieredzes nolemība, daudzie zinātniskie, mākslas teorijas, veselā saprāta pieņēmumi, vāji apjaustie aizspriedumi. Visticamāk — tie ir saglabājušies gara ceļā, bet tomēr tas neliedz pieņemt, ka sākums ir tieši šobrīd — manā eksistenciālajā laikā, neatkarīgā no garīgā aptvēruma nosacītības. Tā

ir vēsturiskā un loģiskā sakritība prāta pašat-
taisnojuma meklējumos, varbūt neapjausta sa-
vā izvēlē. Jo nav esamībā privilīģēta intervāla,
momenta, punkta, kurš ļautu sniegt iepriekš-
nolemtas transcendentālā izvērsuma iespējas.

Tas ir dialogs ar savu gara vientulību, aizmir-
stot esamības monologu cilvēka pasaules neno-
teiktībā. Šādā sokratiskā skatījumā var atstāt
aiz iekavām hēgeliskās pretenzijas objektīvā,
absolutizētā prāta virzības aptvērumā. Jo arī ša-
jā gara teorētiskajā simfonijā paliek neatbildēts
jautājums — vai būs kur atgriezties Odisejam?

Šāda domas gaita nenožīmē atteikšanos no
filozofiskā skatījuma iespējām, arī perspektī-
vo meklējumu izvērsuma. Tomēr ir neizbēga-
mas metodoloģiskās šaubas par varbūt vien-
šķietami neierobežoti daudzveidīgās, bet īs-
tenībā ierastās, kādā tradīcijā sakņotās virzī-
bas iespējām uztvert prāta pretenziju drama-
tismu, saskaroties ar nezināmo, vēl tikai no-
jausmā topošo realitāti.

Visgrūtāk ir atrast to laika kvalitāti, noteik-
tības iekšējo izpausmi, kuras nav iepriekš-
nosacītā pieņemumā, bet kurā gars eksistē.
Mēs pieņemam to, ka zinām, kas ir starp būt
un nebūt. Hamleta nolemto Polonija ceļu. To-
mēr šo priekšstatu tiecoties iekļaut filozofis-
kajai refleksijai tik raksturīgā loģiskā pamato-
jumā, it īpaši — ja apjēgums veidojas Parme-
nīda iedibinātajā esamības un neesamības at-

tiecību izpratnē, gars nonāk vien jau kādā ierastā aprites lokā. Visticamāk — apjēgumā par vispārcilvēcisko garīguma pretenziju un to atributīvo izpausmju — morāles vērtību — ārpuslaiciskuma projekcijas neiespējamību fizikālās temporalitātes vienaldzīgajā sakārtotībā.

Nav starpbrīža starp komēdiju un traģēdiju. Nav starpbrīža arī komēdijas vai traģēdijas vidū, kādā pašapmierināti izprastā punktā. Ir tikai traģikomēdija, kurai nav *starp*. Starp gaismu un tumsu ir krēsla, bet krēslā nav *starp*. Ir pelēka esamība, neapjausts ikdienas apziņas mierinājums, kurā *starp* nav jēgpilnas nozīmes. Arī pirms pārejas neesamībā nav iespējams atrast *starp*, jo neesamībai ir cits jautājums nekā esamībai. Un tomēr gara neierobežotās eksistenciālās aktivitātes neglābjami uzdod vēl vienu jautājumu, neapmierinoties ar dvēseles spēles noteikumiem interlūdijās.

Zinātniskais prāts meklē racionāli skaidrojamu noteiktību, lai atpazītu *starp* kā orientāciju un nozīmi cilvēku pasaulē. Tā ir gara teorētiskajā pašapziņā uztverama robeža divu laika momentu attiecībās, kur *starp* ir vien idealizēts jēdziens. Visticamāk ir pieņemt, ka to nevar definēt pašreizējās aksiomātiskās zinātnes ietvaros. Tradicionāli kultūrapritē pretēji virzītais mākslinieciskais gars savā pašpietiekamā alternatīvas izpausmē tiecas iemiesoties realitātē ārpus racionālām konstrukcijām, ku-

rā tomēr ir apziņas loģikas izpratnei nepieciešams nosacījums — atklāsme, bet tā nav uztverama citādi kā vien kategoriālā skatījuma noliegums. Ikdienu apziņa savukārt veselā saprātā pieņemumu ietvaros tiecas aptvert laika tiešamību, aizmirstot šīs nolemtības pamatu. Zinātniskajā izskaidrojumā, mākslinieciskajā attēlojumā, sadzīviskajā psiholoģijā nezūd šaubas, un netop arī apliecinājums *starp*, jo tā ir vien gara dabiskās racionalitātes dažādu izpausmju demonstrācija.

Gars savās tradicionālajās orientācijās nav apguvis *starp*. Šajā kvalitātē nav arī definētas atšķirības, tur nav ierasto pieturas punktu prāta virzībai. Kaut pieredzē var nebūt atpazīstams *starp*, gars savā nolemtībā mēģina iet tālāk par refleksijā apgūtajām pamatnoteiksmēm un meklē šķietami netveramas krāsas, formas, ticamības nianšes, gan tiecoties nepazust tīkamajā puskrēslā. Prāts ir gatavs upurēt loģisko skaidrību, lai nokļūtu pie mērķa, bet neizbēgamais starpposms, šī nedefinējamā apziņas pāreja nav atklājama. Arī dialektiski noskaņots prāts var saskatīt tikai laika pārtrauktības un nepārtrauktības pretrunīgo vienību, bet ne eksistenciāli atsvešināto distanci starp šīm noteiktībām, kuras ir pasaulē un mūsu izvēlē.

Tomēr, lai izprastu līdz šim kultūras horizontā neizprasto — cilvēka gara laika robežas —, ir jāatrod ne vien nepārtrauktība pārtrauktībā un

pārtrauktība nepārtrauktībā, bet arī netveramais *starp*. Līdzšinējais izziņas process savā racionalitātes pamatotībā to nav spējis. Filozofiskā gara ceļš no Zenona un Aristoteļa līdz I.Kantam un G.V.F. Hēgelim, šī racionalitātes klasiskā virzība vai nu *a priori* atzīst loģiskā prāta antinomisko izpausmi saskarsmē ar nezināmo, vai mēģina to izskaidrot kategoriāli atsvešinātā pasaulē. Tradicionālā skatījumā *starp* ir tikai abstrakcija. Ja šādā ceļā meklē vēl *starp* kā neatpazītu realitāti, tiek sasniegts vien pašapmierināts apliecinājums, atzinums, kurš pieņem tikai izziņāto cēloņu nesatricināmību.

Prāts pats sev uzdod jautājumus, kuriem meklē atbildi. Bet ko darīt tad, ja iepriekš-nolemts ir virzības pašapliecinājums, jo prāts ir jautājis gan par pasaules, gan savas eksistences pamatu, gan par robežu, aiz kuras beidzas prāta iespējas. Atbildes varianti savā vispārnozīmībā ir iekļauti jautājumā. Tomēr pati jautājuma iespējamība vienmēr ir ietverta *starp* iepriekšējo gara pieredzi un nākotnes perspektīvu. Tā ir cerība atklāt jauno, kvalitatīvi atšķirīgo no līdzšinējā dzīves gaitā pieredzētā. Tikai jāatceras, ka cilvēka prāts līdz šim nesekmīgi ir reflektējis par *starp* kā gara laika nosacītības izpausmi. Racionalitātei netveramais līdz šim ir neglābjami zudis garīgās pieredzes aptvērumam, saglabājoties vien A.de Sent-Ekziperī naksnīgajā lidojumā pāri cilvēku pasaulei, brīvajā atsvešinātības izvēlē.

Kāds garam nenoskaidrots aptvērums ir beidzies savā pašpietiekamajā pārliedībā. Apziņas metafiziskā virzība noslēdzas ar jautājumu, kuru prāts, izgājis caur jēdzieniskām konstrukcijām un dramatiskām pārdomām, sev tomēr uzdod. Atbilde ir meklējama priekšstatu tiešamībā un šaubās tapušo eksistenciālo problēmu ietveršanā izvēlētajā kultūras apritē, tajā procesā, kurā joprojām ir vairāk garam netveramā, vien nojautās apjaušamā nekā racionāli skaidrojamā. Tomēr simbolisko struktūru daudzveidībā veidojas laika kultūrapjēgums kā apliecinājums eksistenciālajai nozīmībai. Tā centrā ir cilvēka pasaules horizonta izvērsums starp pagātnes nostalgiju, tagadnes pieredzes piesaistes interpretācijas un nākotnes cerībām, paredzējuma varbūtību. Starp divām bezgalībām, kuras nevar salīdzināt. Ne zināšanu pamatojumā, ne cilvēka pasaules eksistenciālajā attaisnojumā — esamības filozofiskajā aptvērumā, cilvēka gara nevainībā, kurš saglabāties arī kategoriālā izsmalcinātībā.

Starp apliecina sevi aizejošajai pasaulei. Arī tad, ja pieņemam neierobežotas civilizācijas un kultūras izvērsuma iespējas. Šī prāta robeža ir *starp*. Tā ir arī gara eksistenciālā patiesība kā ierobežojuma atklāsmē. Lai kādi arī nebūtu jauni mērķi prāta horizonta attālināšanai. Jo *starp* ir gan noliegums šī individuālā gara sasniegumiem, gan apliecinājums citam, vēl neapjaustā gaismā tapušajam.

Es gribu zināt visu man atvēlētajā eksistenciālajā nolemtībā. Ticībā un man pieņemamā prāta apliecinājumā. Vien apziņa nezudīs laikā, nebaidoties no mūžīgajiem jautājumiem, atklājot atbildes neizbēgamību un traulumu. *Starp* mūžīgajā ieskicējumā un nenovēršamībā. *Starp* vārdā un laikā neizsakāmo. Vārdā nenosauktais ir laikā neatpazītais, tā ir neatrastā saikne starp garu un viņa pasauli.

Neesošais nobeigums

Ir cits laiks, valodā izteiktie prāta aptvērumi un nojausmas jau ir atsvešināta esamība, kura palikusi aiz gara iespēju robežas. Šis mirklis ir aizgājis nebūtībā. Laika nolemtība ir izrādījusies vien atvasinājums no neizprasītās mūžības, tā izpaužas kā mūsu mēģinājums strukturēt savu eksistenci noteiktā kārtībā, atrautībā no haosa. Cik lielā mērā tā atbilst pasaules noslēpumam — vienmēr paliks neatbildēts jautājums. Tā ir paaudzēs pārmantotā Poncija Pilāta nespēja sniegt atbildi vaicājumam — kas ir patiesība?

Neizbēgami ir prāta centieni apjēgt savas eksistences robežas šajā pasaulē. Šodienas esamība ir pārāk trauša un neizprotama iekšējā netveramībā un pašpārlicinātajā ikdienības ieradumā. Garam ir nepieciešama brīvība pašā nosacītajā temporalitātē. Prāta refleksijas kaut kad, kaut kur radītā nolemtība līdz

šim nav spējusi pārvarēt tradīciju — šķietami vai reāli meklēt savas darbības pamatu citā laika koordinātē.

Eksistenciālā attaisnojuma meklējumos nākotnes iespējamība iecerētā pārskatāmības lauka ietvaros gara aktivitātēs izpaužas daudzveidīgās pretenzijās. Svētajos Rakstos, Nostradamusa, K.Marksa, Dž.Orvela, Romas kluba projektos un citos tekstos daudzveidīgi pautā virzība nākotnes apgūvē ir ne tik daudz varbūtējo cilvēka pasaules notikumu paredzēšana kā sabiedrības priekšstatīto vērtību apliecinājums. Nākotnē tiek projicēts vēlamais, bet šodien neīstenotais un bailes no eksistenciālās nolemtības. Prāts nākotni it kā sadala nezināmajā, kuru apgūt var vienīgi priekšstats par varbūtējo notikumu gaitu un gara pretenzijās tuvināt iespējamību, atcelt robežas, pārnesot tagadnes realitātes iezīmes uz topošo pasauli. Neiedomājami mazais prāta apgūtais lauks tiecas paplašināt savu ietekmes sfēru. Bet eksistenciālajam attaisnojumam ir iegūts tik maz — vien cerība, ka pašreizējais gara stāvoklis turpināsies, saglabājot šodien aptverto un novēlēto nākamajām paaudzēm. Nepārvaramas ir šaubas par iespēju izklūt no klātesamības nolemtības.

Tikpat pretrunīgs ir gara vērsums citā temporalitātes dimensijā. Pagātne izaicina prāta konsekvenci — rosina meklēt iespējas atbil-

dēt uz diviem jautājumiem. Pirmkārt, metafizisko — vai ir sākuma iespējamība? Otrkārt, empīrisko — vai ir iespējama sākuma interpretācija? I. Kants kādā 1786. gadā rakstītajā traktātā apcer problēmu — vai sakrīt ceļš, kuru norāda vēsture, ar to gaitu, kuru izvēlas filozofija uz jēdzienu pamata. Sākuma punkta apjēgums ir arguments, lai veidotu priekšstatu par tagadnes nolemtību. Tikai — prāta pamatojuma veidošanas iespējas ir atkarīgas no sevi apliecinājušā pašreizējā pasaules uztveres radītās interpretācijas rakstura. Pašpārliciecinātā racionalitāte negribīgi paver ceļu iejušanās metodei cita sabiedrības apziņas posma izpratnē. Prātam netverami cilvēka pasaule centrējas šodienas aptvēruma temporalitātē. Mūsu noslēgtība savā temporalitātes klātesamībā rada intelektuālas privilēģijas caurstrāvota skatījuma šķietamību. Vienīgais arguments ir individuālā gara eksistences tiešamība un nolemtība un tā pretenziju izvērsuma iespējas.

Cilvēka laika izjūtas neatkārtojamības un temporalitātes kā abstrakta jēdziena attiecības veido plašu gara izpausmes telpu. Šajā brīžam transcendentālajā, brīžam empīriskajā pasaulē individuālā gara meklējumiem nav viegli atrast orientācijas kritēriju, vērtības izvēles iespējas. Pretruna ir pārāk uzskatāma, lai to varētu viegli risināt rafinētajās prātam atļautajās formās. Laika aptvērums šķietami tik labi ie-

klāvies kategoriālajā pasaules izpratnē un ikdienas eksistencē, tomēr ik reizi no jauna rada nepieciešamību meklēt eksistenciālā attaisnojuma pamatu, atkarīgu no laika izjūtas un interpretācijas iespējām.

Var piekrist G.V.F.Hēgelim, ka patiesā tagadne ir mūžība. Bezgalība neatvairāmi projicējas šodienas ilgstamības apjēgumā. Tam pretējā mūsu eksistence laika attiecībās ir pārāk tieša savā hronikas nosacītībā. Prāts iekļaujas vien racionalizētā gara sasniegumu šķietamībā, kurā ir pārāk daudz neatbildētu jautājumu. Arī par eksistenciālā attaisnojuma nozīmību laika attiecību vispārīguma pamatošanā.

Šī subjektīvā gara refleksijas ceļā ir tapusi atziņa, ka mirkļa izjūtas nolemtību nevar atcelt. Kāds putns, nezinu, vai no R.M.Rilkes dzejas rindām vai piekrastes, atlidoja un nosēdās uz mana pleca. Un palika tur. Netverams ne manā telpā, ne laikā, tik atsvešināts no visaptverošās pasaules sakārtotības.

Cilvēces kultūras horizonts gan varbūt kvantitatīvi ir attālināts, bet eksistenciālā nosacītība paliek nemainīga — laika attiecībās un ārpus tām, esamības netveramībā.

Trijos lokos mums ir jāmeklē atbilde uz civilizācijas un kultūras pašapzināšanās gaitā radīto jautājumu — kas ir laiks?

Pirmais ir individuālā gara orientācijas un eksistenciālā attaisnojuma apjēguma loks, kurš

ietver divas pretrunīgas virzības. Tas ir ne tikai indivīda galīguma nepastarpināts aptvērums, bet arī tieksme projicēt savu nosacītību neno-teiktajā esamībā. Šo tendenču saskarsme veido prāta un izjūtas iespēju īstenošanas atskaite punktu. Tā ir arī iztēle filozofiskajai refleksijai.

Otrais ir cilvēka pasaule, radīta vai apgū-ta, objektivējot garīgos spēkus. Tas ir at-tieksmju kopums pret priekšstatāmo pasauli telpiskajā realitātē. Tikai iluzori pārskatāms, bet tomēr aktivitāti rosinošs gara dzīves ap-stāklis, nosakot neierobežotas meklējumu ie-spējas prāta iekļāvumam atšķirīgās ārējās rea-litātes struktūrās.

Trešais ir normatīvais loks – nedalāmā esa-mība, kurā vairs nav attaisnojuma laika attie-cībām. Līdzšinējā prāta tradīcijā tā ir Dieva vai materiālās bezgalības pasaule. Mēs varam tikai paust savu attieksmi, bet nevar radīt ilū-zijas par laiciskuma saikni ar bezgalību kā gara iespēju izpausmi.

Tik neparasti, tik neapturami aiziet man at-vēlētā likumsakarīgā un nejaušā izdevība. Ga-ra eksistences nosacītībā, bet arī tās atsveši-nātajā izpausmē – valodā paust atbildi liela-jam jautājumam. Starpspēle beigusies, ir jāat-griežas pasaules neizprotamajā sakārtotībā.

Neaizej no dzīves. Neaizej no nāves. Ne-aizmirsti laiku, kas šos pirmsākumus vieno re-fleksijas vientulajā nolemtībā, pirms vēl nekas nav noticis.

Piezīmes

¹Антология мировой философии, т. 1., ч. 1. — Москва, 1969. — С. 299.

²*Bulgakovs M.* Meistars un Margarita. — R., 1979. — 377. lpp.

³Turpat.

⁴*Kasīrers E.* Apcerējums par cilvēku. — R., 1997. — 50. lpp.

⁵*Gēte J. V.* Fausts. — R., 1941. — 272. lpp.

⁶*Augustīns* // Антология мировой философии. — Москва, 1969. — Т. 1., ч. 2. — С. 590.

⁷*Gēte J. V.* Prometejs. — R., 1983. — 25.—26. lpp.

⁸*Mūks R.* Kur pazudusi jēga // Literatūra. Māksla. Mēs. — Nr. 32, (123.) — 10. lpp.

⁹Рассел Б. Человеческое познание. — Киев, 1997. — С. 227.

¹⁰Трубников Н. Н. Время человеческого бытия. — Москва, 1987. — С. 58.

¹¹Секст Эмпирик. Против ученых // Соч. в 2—х т. — Москва, 1975.

¹²Кант И. Критика чистого разума // Сочинения в 6—ти т. — Москва, 1964. — Т. 3. — С. 144.

¹³Молчанов В. И. Время и рефлексия в системе кантовского априоризма // В кн.: Критика чистого разума Канта и современность. — Рига, 1984. — С. 114.

¹⁴Turpat. — 115. lpp.

¹⁵*Gelven M. A.* Commentary on Heidegger's "Being and Time". — New-York, 1970. — P. 205.

¹⁶*Barrett W.* Irrational man. — New-York. — P. 228—229.

¹⁷Es tevi turpinu: franču mūsdienu dzejas izlase. — R., 1970. — 168. lpp.

¹⁸*Nansī Ž. L.* Dalītais laiks. // Kentauris XXI. — Nr. 17. — 1998. — 123. lpp.

¹⁹*Rikērs P.* Saskaņā ar laiku // Kultūras Avīze. — Nr.1. — 1992. — 5. lpp.

Saturs

levads	7
1. Realitāte un ilūzija	15
2. Cilvēka esamības laika mērs	27
3. Laika filozofiskās izpētes pašapzināšanās	48
4. Laiks – orientācijas līdzeklis pasaulē	86
5. Laiks kā vērtība	103
6. Laiks ir <i>starp</i>	113
Neesošais nobeigums	120

1588 9884 - 6437 - 0
Isobutylacrylate, Polymer in 1 - 8203
Form: 8430815. Oblepichinae 6437 021
Isobutylacrylate

Saturs

Ievads	
1. Realitāte un ilūzija	
2. Cilvēka esamības laika mērs	
3. Laika filozofiskā izpēte pašapziņā	
4. Laiks – orientācijas līdzeklis pasaulē	
5. Laiks kā vērtība	
6. Laiks ir grup	
Nākotnes drošīgums	

12

ISBN 9984 – 6437 – 05 – 0
Izdevniecība "Minerva". Registr. nr. 2 – 0563
Formāts 84x108/16. Ofsetiespiedums. Pas. nr. 651
Iespiesta Talsu tipogrāfijā

1. 30

ORIGĀLAIS
EKSEPLĀRS

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTĒKA

0300040649

99-3
L 457

Pēteris Laķis

ir dzimis 1952. gadā Rīgā Ritas un Pētera Laķu ģimenē.

Pašreizējais profesionālās karjeras stāvoklis -

Latvijas Kultūras akadēmijas rektors, profesors,

filozofijas doktors, habilitētais mākslas

doktors. Latvijas Zinātņu akadēmijas

korespondētājlloceklis. 3 monogrāfiju,

aptuveni 60 filozofisku un

socioloģisku rakstu,

nedaudz vairāk kā 200

publicistisku apcerējumu

un eseju autors.

Minerva

